

The Greek Review of Social Research

Vol 42 (1981)

42-43

Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

Βασίλης Κοντογιώργης

doi: [10.12681/grsr.421](https://doi.org/10.12681/grsr.421)

Copyright © 1981, Βασίλης Κοντογιώργης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιώργης Β. (1981). Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. *The Greek Review of Social Research*, 42, 176–193. <https://doi.org/10.12681/grsr.421>

έπιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

του
Βασίλη Κοντογιώργου
Παιδαγωγού (M. Ed.)

Ἡ ἐργασία αὐτή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Scottish Council for Research in Education στὰ πλαίσια τοῦ Research Fellowship πού ἀπένευμε στὸ συγγραφέα, βραβεύοντας τὴ διατριβὴ του γιὰ τὸ M. Ed.

Στὴ διατριβή μου γιὰ τὸ Master Παιδαγωγικῶν (Κοντογιώργος, 1977) μελέτησα τὴν ἐπίδραση τῆς ἀπουσίας τῶν γονέων στὴν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν δημοτικτοῦ σχολείου στὴν Ἑλλάδα. Σὰν ἀπουσία γονέων εἶχα ὀρίσει τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν ἢ μόνο τοῦ πατέρα—ὕπῃρχαν δύο μονάχα περιπτώσεις μὲ ἀπουσία τῆς μητέρας μόνο—λόγω ἐργασίας στὴ Δ. Γερμανία γιὰ περισσότερους ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους μῆνες.

Ἀπὸ τὰ 58 παιδιὰ μὲ ἀπουσία γονέων, 23 εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ 35 τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν. Τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ζοῦσαν μὲ τὴ μητέρα τους καὶ κατὰ περιπτώσεις καὶ μὲ γιαιὰ ἢ παππού, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τῆς δευτέρας κατηγορίας ζοῦσαν μόνο μὲ τὴ γιαιὰ καὶ τὸν παππού. Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπουσίας τῆς μητέρας ὑπῆρχε μιὰ ἀντικαταστάτρια τῆς μητέρας στὸ σπίτι. Στις 13 ἀπ' αὐτές τὶς περιπτώσεις (54%) ὑπῆρχε καὶ ἀντικαταστάτης τοῦ πατέρα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα (ἢ μητέρα ἦταν στὸ σπίτι) μόνο 6 (26%) εἶχαν ἀντικαταστάτη τοῦ πατέρα στὸ σπίτι· ἡ διαφορά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ στὸ 5% ἐπίπεδο ἐμπιστοσύνης ($P < 0,05$).

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα εἶχα διαπιστώσει ὅτι τὰ παιδιὰ πού εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία γονέων (ἰδιαίτερα τὰ ἀγόρια) παρουσίασαν χαμηλότερη ἐπίδοση στὰ τεστ ἑλληνικῶν καὶ μαθηματικῶν, ἰδιαίτερα στὸ τεστ μαθηματικῶν. Ἰδιαίτερα χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοση τῶν ἀγοριῶν μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα. Ἡ ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὁ συνολικὸς χρόνος ἀπουσίας τῶν γονέων καθὼς καὶ τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας (ἀριθμὸς παιδιῶν) ἐπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποτελεσμάτων: Ὅσο πιο μικρὸ ἦταν τὸ παιδί κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὅσο περισσότερο ἔμεινε χωρὶς τοὺς γονεῖς του, τόσο χαμηλότερη ἦταν ἡ ἐπίδοσή του. Ἐπίσης, ὅσο πιο μεγάλη ἦταν ἡ οἰκογένειά του, τόσο πιο χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοσή του.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας ἐπιβεβαίωσαν τὶς ὑποθέσεις πού εἶχα κάνει στὴν ἀρχὴ καὶ συμφωνοῦν μὲ τὰ εὐρήματα ἄλλων ἐρευνῶν (πρβ. Sutton-Smith et al., 1968· Landy et al., 1969· Blanchard and Biller, 1971· Santrock, 1972).

Ὁ παράγοντας πού τράβηξε περισσότερο τὴν προσοχή μου καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν πιο δύσκολο νὰ γίνουν προβλέψεις ἦταν τὸ φύλο τοῦ γονιοῦ πού ἀπουσίαζε. Καμιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες πού εἶχα ὑπόψη μου δὲν ἔκανε σύγκριση ἀπουσίας γονέων μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ γι' αὐτὸ καμιὰ, συγκεκριμένα, πρόβλεψη δὲν μπορούσα νὰ κάνω ἀναφορικά μὲ διαφορὲς στὴν ἐπίδραση τῶν δύο περιπτώσεων ἀπουσίας.

Ἐχοντας ὁμοῦ κανένας ὑπόψη του τὴν ἰδιαίτερη σημασία πού ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ μητρικὴ παρουσία καὶ φροντίδα ἀπὸ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ κυρίως τὴν ἑθμοσύνη τῆς μονογραφίας τοῦ Ἄγγλου ψυχιάτρου Bowlby «Maternal Care and Mental Health» (Μητρικὴ Φροντίδα καὶ Ψυχικὴ Ὑγεία) τὸ 1951 καὶ ἐξῆς, θὰ περίμενε ὅτι ἡ ἀπουσία καὶ τῆς μητέρας πέρα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα θὰ

έκανε τις επιδράσεις της απουσίας περισσότερο μάλλον παρά λιγότερο φανερές και βλαβερές για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γι' αυτό, με έκπληξη διαπίστωσα ότι τα παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, επηρέαστηκαν στην επίδοσή τους, κυρίως στα μαθηματικά, περισσότερο από την απουσία μόνο του πατέρα παρά και των δύο γονιών. Στην πραγματικότητα τα παιδιά με απουσία μόνο του πατέρα παρουσίασαν χαμηλότερη επίδοση στα μαθηματικά όχι μονάχα από τα κανονικά παιδιά (δηλαδή παιδιά με παρουσία γονέων), αλλά και από τα παιδιά με απουσία και των δύο γονιών (διαφορές στατιστικά σημαντικές στο 1% και 2% επίπεδο εμπιστοσύνης, αντίστοιχα).

Σε μία προσπάθεια να ερμηνεύσω αυτό το «ανάπνευχο» αποτέλεσμα, εξέτασα ανάμεσα στις άλλες εκδοχές και τις πιθανές ενδιάμεσες επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στη μητέρα, στις περιπτώσεις που η μητέρα έμεινε πίσω στην πατρίδα με τα παιδιά. Απουσία του πατέρα σημαίνει επίσης και απουσία του άντρα για τη γυναίκα και αυτό μπορεί να σημαίνει αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας προς το παιδί και επομένως πιθανές έμμεσες επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, ξεχωριστά και πέρα από τις άμεσες επιδράσεις που μπορεί να έχει η απουσία του πατέρα στο ίδιο το παιδί.

Τέτοιες συνέπειες φαίνονται περισσότερο πιθανές στις περιπτώσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα (intermittent absence), εάν αυτές που παρουσιάζει ο Tiller (βλ. Lynn and Sawrey, 1959) στις οικογένειες Νορβηγών ναυτικών καθώς και οι Crain and Stamm (1965) και οι Marsella et al. (1974) σε οικογένειες Αμερικανών ναυτικών.

Οι μελέτες αυτές μου έδωσαν την ιδέα να ασχοληθώ κι εγώ με παρόμοιες περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας του ναυτικού πατέρα στην Ελλάδα, χώρα ναυτική, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ζούσα και εργαζόμουν στον Πειραιά τον καιρό που το Συμβούλιο Παιδαγωγικών Έρευνών της Σκωτίας (Scottish Council for Research in Education), βραβεύοντας τη διατριβή μου για το Master, μου άπνευσε το Research Fellowship χρηματοδοτώντας μία έρευνά μου.

Προτού αναφερθώ στην έρευνά μου αυτή, θεωρώ χρήσιμο να αναφερθώ στις αλλαγές που σημειώνονται τα τελευταία χρόνια στη δομή και λειτουργία της οικογένειας και στη σημασία που μπορεί να έχει για τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα για τη μητέρα, η απουσία του πατέρα.

2. Δομή και λειτουργία της σύγχρονης οικογένειας

Παραδοσιακά, η ανατροφή των παιδιών θεωρείται αποκλειστικά σχεδόν αρμοδιότητα της μητέρας. Η κοινωνία μας, όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, είναι μητριαρχική (Nash, 1965). Όμως από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και εξής η οικογένεια, που αποτελεί τον φυσικό χώρο ανατροφής των παιδιών, γνωρίζει σημαντικές αλλαγές στη δομή και λειτουργία της.

Μία από τις πιο φανερές αλλαγές είναι η κατάργηση ή εξασθένηση της οικογενειακής οργάνωσης με το εκτεταμένο συγγενολόι και επακόλουθα ή βαθμιαία απομόνωση της οικογένειας (βλ. Glasser and Navarre, 1965). Μερικές από τις λειτουργίες της μεγάλης οικογένειας του παρελθόντος δεν εκτελούνται πιά μέσα στην οικογένεια, ενώ άλλες γίνονται από άλλα μέλη της οικογένειας, που σημαίνει βασικά μεγαλύτερη συμμετοχή του πατέρα και των παιδιών στις δουλειές και έγνοιες του σπιτιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά καταλαμβάνουν ότι πρέπει, όσο είναι δυνατό, να αυτοφροντίζονται και να βοηθάει ο ένας τον άλλο περισσότερο από ότι συνηθιζόταν στη μεγάλη οικογένεια του παρελθόντος.

Οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας δεν είναι πιά αλληλοαποκλειόμενοι. Στη σύγχρονη οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας, η μητέρα αναλαμβάνει μέρος των οικονομικών βαρών και της οικονομικής στρίψης της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, ο πατέρας μοιράζεται με τη μητέρα την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό οικογενειών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που η μητέρα εργάζεται και έξω από το σπίτι. Η διάκριση των ρόλων των φύλων περιορίζεται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση που οι εργαζόμενοι γονείς μη έχοντας άλλον ενήλικα στο σπίτι—χαρακτηριστικό της πυρηνικής οικογένειας—αναγκάζονται να εναλλάσσουν τις βάρδιες τους (shift work) και τους ρόλους της οικονομικής στρίψης και της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού. Η εργασία με βάρδιες (Schichtarbeit) είναι κοινή στις ελληνικές οικογένειες της Δ. Γερμανίας και αναπόφευκτα στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού λαβαίνει αναγκαστικά μέρος και ο πατέρας. Αδτή η ρύθμιση προσθέτει κάτι καινούργιο στον παραδοσιακό ρόλο του Έλληνα πατέρα και φαίνεται να αποτελεί μία πολύ καλή περιοχή για κοινωνιολογική έρευνα και μελέτη.

Η ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας τις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της εξίσωσης των φύλων. Οι διάφορες γυναικείες οργανώσεις, κατά τα τελευταία χρόνια, εκαναν δυναμική την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία, τονίζοντας σε ιδιαίτερες και δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις την ανάγκη για ίσα δικαιώματα αντρών-γυναικών στην εργασία και στο σπίτι και την ανάγκη για συμμετοχή των αντρών στην ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού, όπως και για συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Στο νέο Σύνταγμα του 1975 απογορεύεται ψήφιση νόμου που κάνει διάκριση ανάμεσα στα φύλα και έλπιζεται ότι ως το 1982 όλες οι διατάξεις του Αστικού Δικαίου που κάνουν διάκριση των φύλων θα έχουν καταργηθεί.

Αυτές οι εξελίξεις ήρθαν σαν συνέπεια των νέων αντιλήψεων αναφορικά με τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων και των νέων μορφών οικογένειας και ζωής που δημιούργησαν ο πόλεμος και οι οικονομικές

1. Ασχολούμαι ήδη μ' αυτό το θέμα στο διδακτορικό μου.

συνθήκες πού ἐπακολούθησαν (Κοντογιώργος, 1977). Μποροῦμε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀκόμα τὰ τρία «πολιτιστικά πειράματα», πού περιγράφει ὁ Lynn (1974): τὸ σοβιετικό πείραμα μέ τήν καθολική σχεδόν ἐξωσπιτική ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν καί τήν ὁμαδική ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· τὸ πείραμα τῶν ἰσραηλινῶν kibbutz μέ τή μεταβίβαση τῆς κύριας εὐθύνης ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν στήν ἐπαγγελματία βρεφοκόμο «meparelet» καί τὸ σουηδικό πείραμα τῆς ἐξίσωσης τῶν φύλων, στήν πράξη, μέ τὸ δικαίωμα τῆς μητέρας νά βγαίνει γιά δουλειά καί τοῦ ἀντρα νά μένει στὸ σπίτι καί νά φροντίζει τὰ παιδιά (κάτι πού θά ὀνομάζουμε ἀντρική χειραφέτηση σέ ἀντιστοιχία πρὸς τή γυναικεία χειραφέτηση).

Μέ τίς ἀλλαγές αὐτές στή σύγχρονη κοινωνία καί οἰκογένεια, ὁ πατέρας καί ἡ μητέρα ἀντιλαμβάνονται διαφορετικά τούς ρόλους καί τίς ἀνάγκες τους. Γιά τή μητέρα, ἡ κίνηση γιά τὰ δικαιώματα καί τή χειραφέτηση τῆς γυναικας βρῖσκει τήν καλύτερη ἔκφραση τῆς σέ ἐργασία καί δραστηριότητες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ἕνας ρόλος πού στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης προβάλλει προνομιακά σέ σύγκριση μέ τόν παραδοσιακό ρόλο τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας. Οἱ γυναικες σήμερα τείνουν νά νοιώθουν δυσαρέσκεια καί ἀπογοήτευση μέ τόν παραδοσιακό γυναικεῖο ρόλο, παρόλο πού, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Pringle (1971), ὁ ρόλος τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας εἶναι ἕνα «full-time» ἐπάγγελμα πού ἐκτιμᾶται πάντοτε βαθύτατα καί μπορεῖ νά δώσει ἰκανοποίηση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ σύγχρονος ἀντρας δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ ἰκανοποίηση μόνο ἀπὸ τή δουλειά του. Μέ τὴν ἔξοδο στήν ἀγορά ἐργασίας τῶν γυναικῶν, οἱ ἀντρας εἶναι τώρα εὐλοκανικατάστατοι καί μπορεῖ ἐνδολεά νά χάσουν τὴν ταυτότητα καί προσωπική ἀξία πού ἡ ἐργασία σ' ἕνα ἐπάγγελμα προσφέρει. Ἡ οἰκογένεια μπορεῖ σήμερα νά συμπληρωρεῖ τὸ κενὸ καί νά «γεμίσει» τόν πατέρα, ὅπως καί τή μητέρα, καί νά ἰκανοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιά σταθερότητα καί ταυτότητα (ἀνάγκη τοῦ «ἀνήκειν»).

Ὅσον ἀφορᾶ στά παιδιά, ἡ οἰκογένεια ἰκανοποιεῖ τίς πιὸ βασικές τους ἀνάγκες: τὴν ἀνάγκη γιά ἀγάπη καί ἀσφάλεια, τὴν ἀνάγκη γιά ἀναγνώριση καί αἰσθηματικὴ ἀναπόκριση, τὴν ἀνάγκη γιά ὑπευθινότητα καί τὴν ἀνάγκη γιά νέες ἐμπειρίες (Pringle, 1974).

Ἀνάγκη ἀπὸ ἀγάπη καί ἀναγνώριση ἔχουν καί οἱ μεγάλοι, γιά νά διατηροῦν συναισθηματικὴ σταθερότητα καί νά μποροῦν νά ἀναταποκρίνονται στίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν. Οἱ συναισθηματικοὶ δεσμοὶ μέσα στήν οἰκογένεια (the affectional structure of the family) εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητοι στή σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια, μέ τὴν ἐξασθένηση τῶν στενῶν δεσμῶν μέ τὸ εὐρύτερο συγγενολογί καί τὴν ἀπομόνωση τῆς οἰκογένειας μέσα στοῦ ἀπρόσωπο πλῆθος τῆς σημερινῆς μεγαλοῦπολης.

Οἱ ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας καί οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν τῆς χρωματίζονται διαφορετικά καί ἀποκοτῶν ἰδιαίτερο νόημα στήν οἰκογένεια μέ ἕνα γονιό, στήν οἰκογένεια δηλαδή πού γνωρίζει μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ἑνός γονιοῦ (συνήθως τοῦ πατέρα) καί λειτουργεῖ μόνο μέ τὴ μητέρα καί τὰ παιδιά.

3. ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἀπουσία τοῦ πατέρα—ἐπιδράσεις στή συμπεριφορά τῆς μητέρας

Ἐχει ἐπανειλημμένα ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα, μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη, ἐπηρεάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ καί ἰδιαίτερα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρόλου τοῦ φύλου, τὴν ἠθική ἀνάπτυξη καί κοινωνικὴ προσαρμογή καί τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καί ἐπίδοση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ μιὰ καλὴ ἀνασκόπηση τῶν μελετῶν γιά τὸ ρόλο καί τὴ στέρηση τοῦ πατέρα στους Lynn (1974) καί Biller (1974), ἀντίστοιχα. Στὴν ἐργασία μου γιά τὸ Master Παιδαγωγικῶν περιέλαβα ἕνα κεφάλαιο ὅπου ἀνασκόπησα τίς σχετικές μελέτες πρὶν ἐκθέσω τὴ δική μου ἔρευνα καί τὰ ἀποτελέσματα, πού περιληπτικά ἀνάφερα στήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Δέν ἀσχολήθηκα ὁμως συστηματικά μέ τὴν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἕνα γονιό.

Ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀναμφίβολα ἐπηρεάζει τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τίς κοινωνικές καί προσωπικές λειτουργίες, γιὰτί, ὅπως τονίζουσι οἱ Glasser καί Navarre (1965), «ἡ μέριμνα γιά τίς φυσικές, συναισθηματικές καί κοινωνικές ἀνάγκες ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας εἶναι δουλειά γιά δύο ἐνήλικες». Ἄν ἡ σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει ὅλες τίς λειτουργίες πού προηγούμενα ἐπιτελοῦνταν μέσα στοῦ εὐρύτερο συγγενολογί, ἡ οἰκογένεια μέ ἕνα γονιό εἶναι ἀναγκασμένη ἢ νά παραλείπει ἐντελῶς μερικά ἀπὸ τὰ παραδοσιακά καθήκοντα τῆς οἰκογένειας ἢ νά ἐπιτελεῖ λιγότερο ἰκανοποιητικά.

Ὅταν ἐξετάσει κανένας τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στοῦ παιδι, πρέπει ἐπίσης νά λαβαίνει ὑπόψη καί τίς ἀλλαγές πού ἀναπόφευκτα ἐπέρχονται στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας, καί ἰδιαίτερα στοῦ ρόλο τῆς μητέρας, πού εἶναι πιθανόν νά ἔχουν ἔμμεσες ἐπιδράσεις στοῦ παιδι.

Αὐτές οἱ ἔμμεσες ἐπιδράσεις προέρχονται κυρίως:

1. Ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἡ μητέρα σχολιάζει τὸν ἀπόντα πατέρα καί τὸν παρουσιάζει στοῦ παιδι.
2. Ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στήν ἀπουσία τοῦ πατέρα/ἀντρα.
3. Ἀπὸ τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά καί στήν τακτικὴ τῆς μητέρας.

Φυσικά, ὅλα αὐτὰ χρωματίζονται καί ἀπὸ τίς σχέσεις τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ χωρισμό, κατὰ τὸ χωρισμό καί κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κανονικῶν ἢ ἀκανόνιστων ἐπανενώσεων (στὶς περιπτώσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας). Δέν χρειάζεται νά ἀναφερθοῦμε στή σχέση τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν καί μετὰ τὸ χωρισμό, στήν περίπτωση διαλῦσεως τοῦ γάμου, καί στίς συνέπειες πού αὐτὴ ἔχει γιά τὸ παιδι. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας βρίσκονται καί οἱ περιπτώσεις χηρείας καί ὀρφάνιας· παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα πού παρουσιάζουν καί οἱ δύο περιπτώσεις ἀπουσίας γονέων (πατέρα) δέν βρίσκονται μέσα σ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «διακοπτόμενη ἀπουσία».

Βέβαια, ἡ αἰτία γιά τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα εἶναι παράγοντας πού ἐπηρεάζει σημαντικά τὴ συμπεριφορά

της μητέρας απέναντι στον πρώην ή άπόντα άντρα. Η Αμερικανίδα ψυχολόγος Hetherington (1971) αναφέρει ότι βασικά αίτια για τις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους τὰ όρφανα κορίτσια και τὰ κορίτσια διαζυγίου στις σχέσεις τους με τὰ άγόρια ήταν οι διαφορές που παρουσίαζαν οι μητέρες τους (χήρες και διαζευγμένες αντίστοιχα) στη στάση τους σε άναφορα προς τόν πρώην ή πεθαμένο σύζυγο, προς τόν έαυτό τους και τή ζωή γενικά.

Έτσι, εξετάζοντας τις τρεις πηγές έμμεσων επιδράσεων απουσίας του πατέρα στο παιδί, περιοριζόμαστε στις περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας κυρίως για επαγγελματικούς λόγους, όπως είναι ή περίπτωση τών Έλλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία, που μελέτησα στην προηγούμενη δουλειά μου, και οι περιπτώσεις τών ναυτικών μέ τις όποιες άσχολήθηκαν μερικοί έρευνητές (π.χ. Tiller, βλ. Lynn και Sawrey, 1959- Crain and Stamm, 1965- Marsella et al., 1974).

α. Παρουσίαση του άπόντα πατέρα από τή μητέρα στο παιδί

Μιά θερμή σχέση πατέρα-μητέρας πριν τό χωρισμό ή κατά τή διάρκεια τών επανενώσεων, και ιδιαίτερα μιά σχέση που άποκαλύπτει αισθήματα άμοιβαίας άγάπης και έκτίμησης, βοηθάει τό παιδί να διατηρήσει ένα αισθημα άσφάλειας και μια θετική στάση απέναντι στον πατέρα κατά τή διάρκεια της απουσίας του. Τά παιδιά τείνουν να φοβούνται τόν πατέρα και αυτή ή τάση τους, μαζί με τήν τάση να βλέπουν τή μητέρα σάν πιο στοργική, τοποθετεί τή μητέρα στη στρατηγική θέση του πατέρα. Όταν ο πατέρας άπουσιάζει, ή θέση της μητέρας είναι πολύ ίσχυρή, επειδή αυτή μόνη μπορεί να χρωματίσει τήν εικόνα που έχει τό παιδί για τόν πατέρα. Αυτό βέβαια εξαρτάται από τή σχέση πατέρα-παιδιού πριν τό χωρισμό και τήν ηλικία του παιδιού κατά τό χωρισμό. Είναι δύσκολο να αλλάξει μια ήδη καλή σχέση με τόν πατέρα.

Σ' όποιαδήποτε περίπτωση όμως ή μητέρα μπαίνει άνάμεσα στο παιδί και τόν πατέρα και έτσι είναι σε θέση να ύπονομεύσει είτε να ενισχύσει τή σχέση πατέρα-παιδιού. Ό Bach (1946) βρήκε ότι ή γνώμη του παιδιού για τόν άπόντα πατέρα επηρεάζεται από τὰ αισθήματα της μητέρας προς τόν πατέρα και ότι, κατά τή διάρκεια της άπουσίας του πατέρα, μητέρα και παιδί έχουν στενότερη έπαφή. Σέ μιά μελέτη παιδιών, που γεννήθηκαν κατά τήν περίοδο τού πολέμου, ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) διαπίστωσαν ότι ή στενή σχέση μητέρας-παιδιού, που αναπτύχθηκε κατά τήν άπουσία του πατέρα (όπληρσία στον πόλεμο), δημιούργησε δυσκολίες στο παιδί να πλησιάσει τόν πατέρα, όταν γύρισε σπίτι, και αυτό όδήγησε σε στενότερο σύνδεσμο μητέρας-παιδιού και μεγαλύτερη συναισθηματική άπομάκρυνση του πατέρα.

Τά αισθήματα της μητέρας προς τόν άπόντα πατέρα μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τήν ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, και ιδιαίτερα τή διαμόρφωση του ρόλου του φύλου στο άγόρι. Η άντρικότητα του άγοριού και ή όμοιοτήτά του προς τόν πατέρα ενισχύονται από τή θετική στάση της μητέρας προς τόν πατέρα (Billler, 1974)· αυτό ίσχυει και για τὰ παι-

διά με άπουσία πατέρα και για τὰ παιδιά με παρόντα τόν πατέρα τους. Βέβαια ή σημασία της στάσης της μητέρας είναι μεγαλύτερη όταν ο πατέρας άπουσιάζει. Ό Clausen (1966) διατύπωσε τήν άποψη ότι ή στάση που κρατάει ή μητέρα απέναντι στον άπόντα πατέρα είναι ίσως πιο σημαντικός παράγοντας από τήν ίδια τήν άπουσία του άντρικού μοντέλου για τό παιδί.

Ό Korf (1970), εξετάζοντας τις επιδράσεις της στάσης της μητέρας έναντι του πατέρα στο παιδί, βρήκε ότι ή άρνητική στάση της μητέρας απέναντι στον πατέρα (ή και τό παιδί) συνδέεται με άνεπαρκή, άρνητική προσαρμογή του παιδιού στο σχολείο. Θα μπορούσε κανένα να ύποθέσει ότι ή στάση της μητέρας έχει κάποια άρνητική επίδραση στην αυτοεκτίμηση του άγοριού που, με τή σειρά του, επηρεάζει τήν προσαρμογή του στο σχολείο. Πραγματικά ο Lynn (1974) ίσχυρίζεται ότι τὰ άρνητικά σχόλια της μητέρας για τόν πατέρα συντελούν στη δημιουργία στο άγόρι άρνητικής εικόνας του έαυτού του.

Ό Korf διαπίστωσε ότι οι παράγοντες που συνδέονται με δύσκολη σχολική προσαρμογή τών άγοριών με άπουσία πατέρα συνδέονται επίσης με άρνητική συμπεριφορά και στάση της μητέρας. Δηλαδή ως ένα βαθμό οι επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στο παιδί φαίνονται (γίνονται κατανοητές) μέσα από τις αντιδράσεις της μητέρας.

β. Αντιδράσεις της μητέρας στην άπουσία του πατέρα /συζύγου

Οι αντιδράσεις της μητέρας στην άπουσία του πατέρα και ο τρόπος που βλέπει τή νέα κατάσταση φαίνεται να είναι σημαντικοί ενδιάμεσοι παράγοντες. Ό Korf αναφέρει ότι οι διαζευγμένες μητέρες βλέπουν τή νέα κατάσταση σάν χειρότερη από ό,τι ήταν πριν από τό χωρισμό κι αυτό τό αισθημα φαίνεται να σχετίζεται με τή δύσκολη σχολική προσαρμογή τών άγοριών. Μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να δείχνουν σημαδία άνησυχίας και άπόγνωσης. Όποσδήποτε όμως οι αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό ή τή στέρηση του συζύγου και ή έκτίμηση της νέας κατάστασης φαίνονται να συνδέονται με τήν ατρία για τήν άπουσία του άντρα. Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, στη μελέτη της Hetherington (1971), οι χήρες μητέρες είχαν θετική στάση και προς τόν έαυτό τους και προς τό γάμο και τή ζωή γενικά, σε αντίθεση με τήν άρνητική στάση τών διαζευγμένων μητέρων.

Άνεξάρτητα όμως από τις όποιοσδήποτε πρώτες αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό και τήν άπουσία/στέρηση του άντρα, τὰ πράγματα τήν αναγκάζουν να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση, άλλ' αυτή ή προσαρμογή δέν είναι καθόλου εύκολη. Οι Ferri και Robinson (1976) στη μελέτη τους για τις μοναχές μητέρες αναφέρουν ότι αυτές, περισσότερο από τούς μοναχούς άντρες, ένοιωθαν άνίκανες να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Τά τρία τέταρτα από τις μοναχές μητέρες, σε σύγκριση με τούς μισούς μοναχούς πατέρες, έβρισκαν δύσκολο τό συνδυασμό μητρότητας και πατρότητας συγχρόνως. Έβρισκαν δύσκολο να είναι πηγή και στοργής και έξουσίας. Τό ίδιο αναφέρει και

ή Marsden στή μελέτη της γιά τίς μοναχές μητέρες. Οἱ μητέρες αὐτές παραπονιόταν γιά τήν ἀνικανότητά τους νά ἐκπαιθῶνουν καί τοὺς δύο ρόλους μέ ἐπιτυχία, καί συγκεκριμένα νά ἀσκοῦν ἐξουσία δείχνοντας συγχρόνως στοργή. Ἀνησυχούσαν μήπως τὰ παιδιά τους δέχονται ἡ πάρα πολλή πειθαρχία ἡ πάρα πολλή στοργή.

Τόσο στή μελέτῃ της Marsden ὅσο καί στή μελέτῃ τῶν Ferris καί Robinson, μερικές μητέρες ἀνάφεραν ὅτι μποροῦσαν νά παίξουν τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο ρόλο λίγο-πολύ ικανοποιητικά ὄχι ὁμοῦ καί τοὺς δύο καί ὅτι, προσπαθώντας νά παίξουν καί τοὺς δύο ρόλους, τελικά δέν κατάφεραν μέ ἐπιτυχία κανένα. Τέλος, ἄλλες μητέρες περιγράφουν τοὺς ἑαυτοὺς τους «σάν διχασμένες προσωπικότητες», ἀφοῦ ἀναγκάζονται νά παίξουν δύο ρόλους ταυτόχρονα.

Στῇ σχετικῇ λογοτεχνίᾳ ἀναφέρονται περιπτώσεις ψυχικῶν διαταραχῶν σέ μοναχὲς μητέρες (βλ. McCord et al., 1962· Biller, 1974). Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐνταση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν, ἡ μοναχὴ μητέρα στερεῖται «ἐξ ἀντικειμένου» τὰ μέσα ικανοποίησης τῶν δικῶν της πρῶτα φυσικῶν καί συναισθηματικῶν ἀναγκῶν καί αὐτῇ ἡ στέρηση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ψυχικὲς διαταραχές.

Γιὰ νά ἐπιβλέψουμε στὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ἀκόμα κι ἂν οἱ μοναχὲς μητέρες ἦταν ἱκανὲς νά συνδιάξουν καί τοὺς δύο ρόλους, ὁ ἔλεγχος τους πάνω στὰ παιδιά θά ἐξακολούθουσε νά στερεῖται κάτι ἀπὸ τὴν εὐκαμψία τῆς ὀλοκληρωμένης οἰκογένειας, γιὰ τὸ παιδί δέν ἔχει ποὺ νά προσφύγει σὲ περιπτώσεις ἀθιαιρέσις τῆς μητέρας καί ἡ μητέρα, μὴ ἔχοντας ἄλλο ἐνήλικα σὸτό στίτι νά τὸν συμβουλευτεῖ, βρῖσκει ὀσκολο νά διατηρεῖ σταθερότητα καί νά εἶναι συνεπὴς στὶς ἀποφάσεις της. Ἐτσι, ἀστάθεια στῇ συμπεριφορᾷ τῆς μητέρας εἶναι τὸ πιθανὸ ἀποτέλεσμα τῆς στέρησης μιᾶς ὑποστήριξης, μιᾶς ἐνίσχυσης, ἡ μιᾶς ἐξισοροποιοτικῆς μεσολάβησης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τώρα λέχθηκε βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα προκαλεῖ ἀλλαγὲς στῇ συμπεριφορᾷ καί τῇ στάσει τῆς μητέρας, καθὼς βέβαια καί στὸν τρόπο ζωῆς καί λειτουργίας ὀλοκληρῆς τῆς οἰκογένειας.

γ. Ἀλλαγὴ στῇ συμπεριφορᾷ καί στάσει τῆς μητέρας

Ἐταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι, ἔστω καί προσωρινὰ καί διακοπτόμενα καί γιὰ ὀκονομικοὺς λόγους, ἡ μητέρα ἀναγκάζεται νά ἀναλάβει μερικές ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τοῦ πατέρα καί νά κάνει δουλειές, ποὺ ὡς ἕνα βαθμῖο ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μέ τὴν «ἐξειδίκευση» τοῦ γυναικειοῦ ρόλου. Αὐτὸ ἀναπόφευκτα ἐπιρραεῖ τῇ λειτουργικότητῃ τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τὴν κοινωνικὴ τῆς λειτουργία καί τίς διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκογένεια καί ἔξω στὴν εὐρύτερη κοινωνία.

Ὅρισμένες κοινωνικὲς ἐπαφῆς καί σχέσεις πιθανὸ νά ἀποφεύγονται ἐντελῶς. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Tiller (βλ. Lynn καί Sawrey, 1959), ὀ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν στῇ Νορβηγία ζοῦνε λιγότερο κοινωνικῇ ζωῇ ἀπὸ τίς ἄλλες γυναῖκες. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι

φτιαγμένες γιὰ ζευγάρια καί συνεπῶς ἡ μοναχὴ μητέρα συχνὰ δέν μπορεῖ νά συμμετεχεῖ σέ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἡ μπορεῖ κι ἡ ἴδια νά ἀποφεύγει τὴ συμμετοχὴ της λόγω ἔλλειψης χρόνου ἡ γιὰ τὴν δέν αἰσθάνεται «ἀνετα» μοναχὴ της. Ἐπὶ πλεόν, ὀ μοναχὲς γυναῖκες πρῆται νά προσέχουν στὶς κοινωνικὲς τοὺς ἐπαφῆς «νὰ μὴ κακοχαρακτηριστῶν ὀ ἴδιες καί ὀ οἰκογενεῖς τους» (βλ. Glasser and Navarre, 1965) ἐκτεθειμένες καθὼς εἶναι στὰ πικρὰ σχόλια τῶν γειτόνων (πρβ. καί τὴ συνέντευξη τῆς προέδρου τῆς Παανελλήνιας Ἐνοσης Γυναικῶν Ἀξιοματικῶν Ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ).

Κι ὁμοῦ εἶναι καλὸ καί γιὰ τὴν μητέρα καί γιὰ τὰ παιδιά νά ἔχουν συχνὲς καί στενὲς ἐπαφῆς μέ γνωστοὺς καί φίλους καί νά χρησιμοποιοῦν κι ἄλλα μέσα, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τους.

Ἄλλὰ ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἐπιρραεῖ καί τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὅπως παρατηροῦν ὀ Glasser καί Navarre, «ὀ διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια δέν εἶναι ἐντελῶς ἀμοιβαῖες, γιὰ τὴν ὑπάρχουν διαφορῆς σέ ἡλικία καί κύρος». Ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν, μολοντὶ δίνει ἱκανοποίηση, δημιουργεῖ ἀπαιτήσεις μᾶλλον παρά στηρίζει. Ὑπάρχει φόβος νὰ μὴ μπορεῖ ἡ μοναχὴ μητέρα νά ἱκανοποιήσει τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν καί τὰ παιδιά νὰ μὴ μποροῦν νά ἐκτελέσουν τὰ καθήκοντα ποὺ τοὺς ἀναθέτει ἡ μητέρα καί ποὺ, ὀπως παραδέχονται κι ὀ ἴδιες ὀ μητέρες, εἶναι συχνὰ ὑπερβολικὰ δύσκολα γι' αὐτὰ (βλ. Marsden, 1969· Ferris καί Robinson, 1976). Ἡ μοναχὴ μητέρα πρριμένει μεγαλύτερη ὑπευθυνότητα ἀπὸ τὰ παιδιά ἀπὸ ὅ,τι γίνεται συνήθως στὴν κανονικὴ οἰκογένεια. Μερικὲς μοναχὲς μητέρες στρέφονται στὰ παιδιά τους γιὰ νά ἐλαφρῶνουν τὸ βάρος τῶν εὐθυνῶν τους (Lynn, 1974) ἡ ἀκόμα ἀφῆνουν τὸ μεγαλύτερο γιὸ τους νά ἀναλαβαίνει πατρικὲς ὑπευθυνότητες καί κατὰ κάποιο τρόπο τὸν μετατρέπουν σὲ ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα.

Στὶς περισσότερες ὀμως περιπτώσεις ἡ μοναχὴ μητέρα ἀναλαβαίνει μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τὸν παραδοσιακοῦ ἀντρικοῦ ρόλου καί γίνεται ἀσθητῇ, ἀπαιτητικῇ ἡ καί τυραννικῇ ἀκόμα (Meerloot, 1956). Μέ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα ἡ μητέρα μένει ἡ μόνη μορφή ἐξουσίας στὴν οἰκογένεια, κι αὐτὸ δημιουργεῖ τὸν κίνδυνο νά βλεπτεῖ τὸ παιδί τὴν ἐξουσία σάν προσωπικὴ μᾶλλον παρά συμβατικὴ, σέ αὐτὴν ὁμοῦ τὴν περιπτώση δέν εἶναι εὐκολο νά ἐπιτευχθοῦν ἡ συμμόρφωση μέ τοὺς κανόνες καί ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ παιδιοῦ. Ὅμοια, δύσκολα ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παιδιῶν, γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα τὸ παιδί δέν γνωρίζει τὴ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων μεταξύ ὀμοίων.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόμενα καί σημαντικῇ εἶναι ἡ σχέση ποὺ διαπιστώθηκε μεταξύ ἀντρικότητας στὸ ἀγόρι καί στάσης τῆς μητέρας ἀναφορικὰ μέ τὴν ἀντρικότητα τοῦ γιοῦ της. Ὅπως μιᾶς πληροφοροῦν ὀ Marsden (1965) καί Ferris καί Robinson (1976), ὀ ἴδιες ὀ μητέρες ἀνησυχούσαν, γιὰ δέν ἦταν σὲ θέση νά προσφέρουν στὰ ἀγόρια τους τὸ παράδειγμα ἀντρικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ μπορεῖ νά προσφέρει ὀ πατέρας. Στὴν

κανονική οικογένεια ο πατέρας είναι εκείνος που με την ίδια τη συμπεριφορά του ενισχύει και προσδοκᾷ συμπεριφορά από τα παιδιά ανάλογη με το φύλο τους. Στο σπίτι με άπουσία πατέρα η μητέρα πρέπει να αναλάβει και το ρόλο αυτό του πατέρα και είναι πολύ σημαντικό για την όμαλη ανάπτυξη του παιδιού το πόσο καλά μπορεί να εκπληρώσει αυτό το ρόλο. 'Αν η μητέρα επιτρέπει με τη συμπεριφορά της την ανάπτυξη υπερβολικής συναισθηματικής εξάρτησης στο γιό της, ένδεχεται να μην αναπτύξει ικανοποιητικά την αντρικότητα του το άγόρι και να παρουσιάζει συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς. 'Ο McCord και οι συνεργάτες του (1962) παρουσιάζουν τέτοιες περιπτώσεις γυναικείων συμπτωμάτων στη συμπεριφορά των αγοριών με άπουσία πατέρα, σαν αποτέλεσμα της συμπεριφοράς της μητέρας. Διαπιστώναν π.χ. ότι άγόρια που ανατράφηκαν από ψυχρές μητέρες ή μητέρες που αποδοκιμάζουν τα παιδιά τους (άνωμαλη μητρική συμπεριφορά) παρουσίασαν συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς, ενώ άγόρια που ανατράφηκαν από ισορροπημένες, όμαλές μητέρες δεν έδειξαν τέτοια συμπτώματα. 'Ο Biller (1974) προσθέτει ότι ψυχικά ύγιεις μητέρες μπορούν να εξουδετερώσουν μερικές από τις συνέπειες της άπουσίας του πατέρα.

Γιά να εκτιμήσουν τη δυνατότητα της μητέρας να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει αντρική συμπεριφορά στο γιό της, οι Biller και Bahn (1971) χρησιμοποίησαν ένα κριτήριο αυτοεκτίμησης και ένα κριτήριο ενθάρρυνσης τυπικής αντρικής συμπεριφοράς (επιθετικότητα-ανεξαρτησία). Στην ομάδα των κανονικών παιδιών (χωρίς άπουσία πατέρα) και στην ομάδα των παιδιών με «όμιμη» άπουσία πατέρα (μετά την ηλικία των πέντε ετών) δεν διαπιστώθηκε καμιά σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά κριτήρια, ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε σχετική συνάφεια στην ομάδα με «πρωίμη» άπουσία (πριν το πέμπτο έτος της ηλικίας). Δεν αποκλείεται επομένως η γενική ενδαισθησία, που παρουσιάζουν τα πρώτα πέντε χρόνια στις επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα, που γενικά παρατηρείται στις σχετικές έρευνες (βλ. Κοντογιώργος, 1977), να όφειλεται κατά ένα μέρος στη σχέση μητέρας-παιδιού κατά την ηλικία αυτή.

'Ο Biller (1974) παρατηρεί ότι στην οικογένεια με χαμηλή διαθεσιμότητα (παρουσία) του πατέρα είναι πολύ πιθανή μιά στενή σχέση μητέρας-παιδιού, ιδιαίτερα κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, και ότι με αυτή τη σχέση συνδέονται ανεπαρκής ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, έλλειψη προσαρμογή στην ομάδα και συναισθηματική διαταραχή.

'Ενα συνηθισμένο αποτέλεσμα αυτής της στενής σχέσης μητέρας-παιδιού στο σπίτι με άπουσία πατέρα είναι η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας. Κατά την παρουσία του πατέρα η τάση αυτή της μητέρας αποθαρρύνεται, ενώ αντίθετα ενθαρρύνεται το παιδί να ανεξαρτητοποιηθεί· οι πατέρες δυσανασχετούν να βλέπουν τα παιδιά τους να υπερπροστατεύονται. 'Αντίθετα, κατά την άπουσία του πατέρα αυξάνει ή πιθανότατα ν' άνησχυει η μητέρα μήπως τραυματισθεί το παιδί—ιδίως το μωρό—και να το υπερπροσταθεί. 'Ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) αναφέρουν ότι μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να περιορίζουν τις κινητικές

δραστηριότητες των παιδιών τους σε μεγαλύτερο βαθμό από μητέρες που είχαν τον άντρα στο σπίτι τους. 'Επίσης, ό Tiller στη δική του μελέτη (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτικών δείχνουν μεγαλύτερη υπερπροστατευτικότητα, όπως φάνηκε από τις άπαντήσεις των ίδιων των γυναικών και των παιδιών τους στις συνεντεύξεις στο τέστ με το παιγνίδι της κούκλας.

Φαίνεται λογικό λοιπόν να δεχτούμε ότι άγόρια που στερούνται τον πατέρα τους και υπερπροστατεύονται από τη μητέρα τους πιθανόν να παρουσιάζουν προβλήματα στη σεξουαλική τους συμπεριφορά. 'Αλλά η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας μπορεί να είναι βλαβερή και γιά τα κορίτσια. 'Η Hetherington (1971), σε μιά μοναδική στο είδος της έρευνα με έφηβα κορίτσια χωρίς πατέρα λόγω θανάτου ή διαζυγίου, έδειξε ότι και οι δύο όμάδες κοριτσιών είχαν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τα άγόρια, και μάλιστα γιά ύπερπροστατευτικές μητέρες και στις δύο περιπτώσεις.

'Η υπερπροστασία συνήθως συνδέεται με υπερβολική στοργή, όχι όμως άπαραίτητα. Τα παιδιά με άπουσία πατέρα κάνουν διαφορετικά σχόλια γιά τη στοργικότητα ή αδοτηρότητα της μητέρας: μερικά άναφέρουν υπερβολική στοργικότητα και άλλα υπερβολική πειθαρχία και άσκηση δύναμεις (επιβολής). Στη μελέτη του Hoffman (1971) πάνω στην εξέλιξη της συνειδησεως, τα παιδιά με άπουσία πατέρα άνεφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν λιγότερη στοργή. 'Αντίθετα, τα κορίτσια άνεφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν περισσότερη στοργή. 'Αν οι διαφορές αυτές είναι πραγματικές και δεν όφειλονται στις διαφορετικές προσδοκίες των παιδιών, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι η μοναχική μητέρα ενδιαφέρειται γιά άμση συμμόρφωση με τις επιθυμίες της, που επιτυγχάνεται εύκολότερα με το κορίτσι παρά με το άγόρι· επομένως, ένα μεγάλο μέρος της έπικοινωνίας μητέρας-γιού μπορεί να στρέφεται γύρω από θέματα πειθαρχίας και έτσι μένει λιγότεραν χρόνος γιά συναισθηματική έπαφή.

Οι Crain και Stamm (1965) εξέτασαν πώς τα παιδιά πατέρων με διακοπόμενη άπουσία—μέλη ύποβρυχιού στόλου—βλέπουν τη συμπεριφορά της μητέρας σε σύγκριση με παιδιά χωρίς άπουσία πατέρα. Το τέστ περιλάμβανε δύο κλίμακες: έξουσία και άγάπη.

Στην κλίμακα έξουσίας δεν παρατηρήθηκε διαφορά εκτίμησης της μητρικής συμπεριφοράς από τις δύο όμάδες παιδιών· αντίθετα, στην κλίμακα άγάπης τα παιδιά με άπουσία πατέρα παρουσίασαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από τα άλλα παιδιά. 'Εν τούτοις, η διαφορά αυτή δεν παρατηρήθηκε σε μιά άλλη μέτρηση με παρόμοιο τέστ. Οι Crain και Stamm εξέτασαν διάφορες έναλλακτικές έρμηνειες γιά τις μικρές και γενικά μη σημαντικές διαφορές που παρατηρήσαν, όπως το μικρό και άκανόνιστο διάστημα της πατρικής άπουσίας, και τη συνειδητή προσπάθεια εκ μέρους των γονιών να εξουδετερώσουν τις άρνητικές επιπτώσεις της άπουσίας του πατέρα.

Στη μελέτη των Marsella et al. (1974), οι πατέρες—μέλη πυρηνικού ύποβρυχιού στόλου—άπουσιάζαν γιά κανονικά και ίσχρονα διαστήματα, συγκεκριμένα

τρῆς μῆνες στή θάλασσα καί τρεῖς μῆνες στό σπίτι. Ὁ Marsella μέ τούς συνεργάτες του χορήγησαν στίς γυναῖκες 34 ἀντρώων ὑποβρυχίον τοῦ Κριτήριου Συμπεριφορᾶς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) τῶν Schaefer καί Bell (1958) καί μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας κατά τή διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀντρα στή θάλασσα (ἀπουσία) καί τῆς παρουσίας του στό σπίτι. Διαπίστωσαν ὅτι ἡ κυριαρχία καί ὁ ἔλεγχος τῆς μητέρας, καθὼς ἐπίσης καί ἡ δυσαρέσκεια ἀπό τό γάμο καί ὁ διενέξεις μεταξύ τῶν συζύγων, εἶναι συχνότερα φαινόμενα κατά τήν παρουσία τοῦ πατέρα στό σπίτι.

Οἱ μελέτες αὐτές τῶν Marsella et al., τῶν Crain καί Stamm καί τοῦ Tiller στή Νορβηγία εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ναυτικοῦ, φαλινοκωνηγοῦ ἢ ἀξιωματικοῦ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ) στή συμπεριφορά τῆς μητέρας. Ἐνῶ ὁμοίως ὁ Tiller καί ὁ Crain καί Stamm συγκρίναν τή συμπεριφορά τῶν γυναικῶν τῶν ναυτικῶν μέ τή συμπεριφορά ἄλλων γυναικῶν πού εἶχαν πάντα κοντά τους τόν ἀντρα τους, ὁ Marsella καί ὁ συνεργάτες του μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας ἀπό τήν ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς. Γι' αὐτό καί ὁ ἐρμηνεύει πού δίνουν στά εὐρήματά τους εἶναι διαφορετικῆς καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόμενης. Ἐτσι, τῆ μεγαλύτερη αὐταρχικότητα καί ἔλεγχος τῆς μητέρας κατά τή διάρκεια τῆς παρουσίας τοῦ πατέρα στό σπίτι ἀπέδωσαν: ἡ στή συμπεριφορά τοῦ πατέρα, πού σάν στρατιωτικὸς ἐνθαρρύνει αὐταρχικὴ καί κυριαρχικὴ συμπεριφορά· ἡ στή συνειδητὴ προσπάθεια ἀπὸ μέρος τῆς μητέρας νά ἐξουδετερώσει τὴν ἀνεκτικότητα πού δείχνει ὁ πατέρας κατά τή διάρκεια τῆς βραχυχρόνια παραμονῆς του στό σπίτι· ἡ στή προσπάθειά τῆς νά κερδίσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἀντρα τῆς ἐλέγχοντας τὸ βαθμὸ ἐπικοινωνίας πατέρα-παιδιοῦ.

Ὅσο γιὰ τὴ μεγαλύτερη δυσαρέσκεια πού ἐκφράζει ἡ μητέρα γιὰ τὸ γάμο τῆς ἢ τίς συχνότερες διενέξεις πού ἔχει μέ τόν ἀντρα τῆς κατά τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στό σπίτι, ἀρκεῖ ἀπλῶς νά σκεφτοῦμε ὅτι μόνονα κατά τήν παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς καὶ ὁ συνεργάτης ἢ γυναικῆ πού ἀνατρέφει μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς, δταν ἐκεῖνος λείπει μακριά, νά τοῦ μεταδώσει, συχνὰ μέ ἐντονό τρόπο, τίς ἀνησυχίες τῆς καί τίς δυσκολίες πού συναντᾷ ἀνατρέφοντας μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς· καί αὐτό μπορεί νά ὀδηγεῖ σὲ ἐντονες συζητήσεις καί διενέξεις.

Ὁ Marsella καί ὁ συνεργάτης του ἐξέτασαν ἀκόμα τὸ ἐνδεχόμενο νά ἐπηρεάζουν τὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας καί ὁ μεταβολές τῆς συμπεριφορᾶς τῶν παιδιῶν κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους τῆς ἀπουσίας-παρουσίας τοῦ πατέρα.

Γενικά, δταν κάποιος ἐξετάζει τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στό παιδί, πρέπει νά λαβαίνει ὑπόψιν του καί τίς ἐπιδράσεις στή μητέρα καί τὸ ἀντίθετο· καί ἀκόμα νά προσέχει μήπως καί ἄλλοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο.

Ὁ καθηγητὴς Biller (1974) π.χ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σειρά γεννήσεως, ἡ ἡλικία καί τὸ φύλο τῶν ἀδελφῶν, ὅπως καί ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων ἀντρικῶν μοντέλων στό

σπίτι, μπορεί νά ἐπηρεάζουν μαζί μέ τὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ πού γνωρίζει ἀπουσία πατέρα. Ὁ Biller ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πιθανότητα μητρικῆς ὑπεπροστασίας στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα αὐξάνει στήν περίπτωση τῶν μοναχογιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πιθανότητα γιὰ στενὴ ἐπαφὴ μητέρας-γιου, γιὰ ἐξάρτηση καί γιὰ μητρικὴ ὑπεπροστασία μειώνεται, δταν τὸ ἀγόρι ἔχει συχνές ἐπαφές μέ ἄλλα ἀδέλφια (ἰδιαίτερα ἀγόρια) καί φίλους.

Ὁ Start καί Start (1974) ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ μητέρες δίνουν σὰ πρωτότοκα διαφορετικὴ ἀνατροφή ἀπὸ τὰ ὑπερότοκα καί ἰδιαίτερα ἀπαιτοὺν περισσότερη πειθαρχία καί κατευθυνόμενη συμπεριφορά ἢ ἔχουν ὑψηλότερες προσδοκίες. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἀναφέρουν ὅτι ὁ προσδοκίης καί ὁ φιλοδοξίης τῆς μητέρας μπορεί νά εἶναι μεγαλύτερες στήν οἰκογένεια χωρὶς πατέρα παρά στήν κανονικὴ οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τίς πραγματικὲς ἐπιτυχίες τῶν παιδιῶν (βλ. π.χ. McCord et al., 1962· Gregory, 1965· Biller, 1974). Τέλος, δέν πρέπει νά παραβλέπουμε τὸ ὅτι ἡ συμπεριφορά καί ὁ προσδοκίης τῆς μητέρας τόσο στό κανονικὸ σπίτι ὅσο καί στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας.

Ἐπομένως, δταν ἐξετάζει κανεὶς τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στή συμπεριφορά καί τὴ στάση τῆς μητέρας, ὅπως καί στήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν, θά πρέπει νά ἔχει ὑπόψη του τούς ἐνδιάμεσους, διαφοροποιητικὸς παράγοντες, ὅπως αὐτοὺς πού μνημονεύσαμε παραπάνω.

4. ἡ ἔρευνα

Στὴν ἔρευνα πού περιγράφεται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία μελέτησαν τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ πατέρα στή συμπεριφορά τῆς μητέρας. Στὴν ἀρχὴ σκέφτηκα νά ἀκολουθήσω τὴ μέθοδο τῶν Marsella et al. (1974), συγκρίνοντας τίς ἐκδηλώσεις τῆς συμπεριφορᾶς τῆς μητέρας κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους παρουσίας-ἀπουσίας τοῦ πατέρα, ἀλλὰ σύντομα διαπίστωσα ὅτι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν περισσότερων ναυτικῶν τῆς περιοχῆς ἦταν ἀκανόνιστη καί διάφορης διάρκειας (βραχυχρόνιη γενικά). Γι' αὐτό καί ἀκολουθήσα τὴ μέθοδο τῆς ἔρευνας τῶν Crain καί Stamm (1965), συγκρίνοντας τὴ συμπεριφορὰ γυναικῶν ναυτικῶν καί μὴ ναυτικῶν μέ τὸ κριτήριον συμπεριφορᾶς πού χρησιμοποίησε ὁ Marsella μέ τούς συνεργάτες του.

Σκοπὸς μού ἦταν νά διαπιστώσω κατά πόσο ἡ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ναυτικοῦ πατέρα ἐπηρεάζει τὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας πρὸς τὸ παιδί καί ἂν ἀκόλουθα ἐπηρεάζει ἑμμεσα τὸ ἴδιο τὸ παιδί. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας θά μέ βοηθοῦσαν νά δώσω κάποια ἀπάντηση στὰ ἐρωτηματικὰ πού εἶχε ἀφήσει ἡ πρώτη μου ἔρευνα (Κοντογιώργος, 1977) ἀναφορικὰ μέ τούς ἰδιαιτέρους τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀσκεῖ τίς ἐπιδράσεις τῆς στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ.

4.1. *Η μέθοδος*

α. Τό δείγμα της έρευνας

Στην έρευνα έλαβαν μέρος οι μητέρες τών μαθητών τών δύο τελευταίων τάξεων τριών δημοτικών σχολείων τού Πειραιά, ναυτικού κέντρου τής πατρίδας μας μέ πολλούς ναυτικούς κατοίκους.

Σύμφωνα μέ στοιχεία τής Στατιστικής Ύπηρεσίας (ΕΣΥΕ, 1977), 56.000 Έλληνες εργάζονταν τó 1976 σέ πλοία υπό έλληνική σημαία 100 κόρων και άνω. Σέ αυτά πρέπει νά προσθέσουμε τούς Έλληνες ναυτικούς πού εργάζονται σέ πλοία υπό ξένη σημαία, εκείνους πού έχουν ταυτότητα ναυτικού και μπαρκάρουν κατά άραιά χρονικά διαστήματα, καθώς επίσης και τούς Έλληνες ψαράδες, πού δέν είναι μέν ναυτικοί, μέ τή στενή έννοια τού δρου, εργάζονται όμως στή θάλασσα και συχνά λείπουν άπό τó σπίτι τους γιά μερικές ημέρες. Κατά διάφορες εκτιμήσεις, οι Έλληνες ναυτικοί φτάνουν τίς 120.000, ενώ αυτοί πού έχουν βιβλιário και μπορούν νά ταξιδέψουν ξεπερνούν τίς 200.000 (στοιχεία τής Πανελληνίας Ένωσης Συζύγων Άξιωματικών τού Έμπορικου Ναυτικού, ΠΕΣΑΕΝ).

Τά σχολεία πού περιέλαβα στή μελέτη μου βρίσκονται στις βορειοδυτικές συνοικίες τού Πειραιά. Τó ένα μάλιστα, σέ μία άπό τίς πού φτωχές συνοικίες άπό τίς 97 μητέρες συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 91 και άπό αυτές 26 (δηλ. 27%) είχαν άντρες ναυτικούς, κυρίως σέ κατώρες θέσεις (έξι μόνο ήταν άξιωματικοί). Τά άλλα δύο σχολεία βρίσκονται σέ σχετικά καλύτερες περιοχές τής πόλης, μέ μίγμα οικογενειών εργατικής και μεσαίας τάξης. Άπό τίς 29 μητέρες τών μαθητών τής έκτης τάξης τού ένος σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 27 και άπό αυτές οι πέντε (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, δύο σέ κατώρες θέσεις και τρείς άξιωματικούς. Άπό τίς 61 μητέρες τών μαθητών τού τρίτου σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 57 και άπό αυτές οι έντεκα (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, όχτώ σέ κατώρες θέσεις και τρείς άξιωματικούς.

Συγκεντρωτικά, άπό τίς 175 μητέρες πού συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 42 (ποσοστό 22%) είχαν άντρες ναυτικούς, 30 σέ κατώρες θέσεις μέ μόρφωση δημοτικού και 12 σέ ανώτερες (άξιωματικούς) μέ γυμνασιακή ή και μεταγυμνασιακή μόρφωση. Άπό τίς μητέρες αυτές μόνο τρείς εργάζονταν έξω άπό τó σπίτι (ποσοστό 7%).

Άπό τίς 133 γυναίκες μή ναυτικών 15 εργάζονταν έξω άπό τó σπίτι (ποσοστό 11%). 42 άπό τούς άντρες τους (δηλ. 32%) άσκούσαν έλευθερα επαγγέλματα ή ήταν υπάλληλοι γραφείου μέ γυμνασιακή ή μεταγυμνασιακή μόρφωση. Σ' αυτούς αντιστοιχεί ή ομάδα τών άξιωματικών ναυτικών· τά ποσοστά είναι περίπου τó ίδια (32% και 29% αντίστοιχα). Η μέση εκπαίδευση (σέ χρόνια και μήνες) τών γυναικών ναυτικών ήταν 7 χρόνια και 2 μήνες και τών γυναικών μή ναυτικών 7 χρόνια και 5 μήνες. Ούτε αυτή ούτε καμιά άλλη άπό τίς διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες μητέρων είναι στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Χαρακτηριστικά τών δύο ομάδων μητέρων

Παράγοντας	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μή ναυτικών (N=133)
Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο	Έργατική τάξη 71%	Έργατική τάξη 68%
Μεσαία τάξη 29%	Μεσαία τάξη 32%	
Άπασχόληση τής μητέρας	7%	11%
Έκπαίδευση τής μητέρας	7.2	7.5
Ήλικία τής μητέρας	37.3	37.1
Ήλικία τού πατέρα	42.5	42.3
Χρόνια γάμου	15.1	14.6
Άριθμός παιδιών στήν οικογένεια	2.4	2.3
Ήλικία τών παιδιών (Μ.Ο.)	11.2	11.0

β. Τά έρωτηματολόγια

Γιά τή μελέτη τής συμπεριφοράς τών μητέρων χρησιμοποιήσα, προσαρμοσμένο, τó Κριτήριο Συμπεριφοράς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) στήν τελική του μορφή IV, πού κατασκεύασαν οι Schaefer και Bell (1958) μέ βάση τά δοκιμαστικά σχέδια I, II και III. Τó Κριτήριο αυτό είναι ένα ερωτηματολόγιο άπό 23 ύποκλίμακες μέ πέντε έρωτήσεις ή κάθε μία, διαφοροποιημένες και διασκορπισμένες έτσι πού νά ήν επηρεάζεται αυτός πού τó συμπληρώνει άπό τίς απαντήσεις πού έχει ήδη δώσει σέ προηγούμενες συγγενικές έρωτήσεις. Οι Marsella et al. (1974) όμαδοποίησαν τίς 23 ύποκλίμακες και πήραν «παράγοντες μετρικής συμπεριφοράς» γύρω άπό περιοχές πού θά μπορούσαν νά όνομαστούν: Σχέσεις Συζύγων, Μητρική Κυριαρχία, Μητρική Ύπερπροστατευτικότητα, Κοινωνικοποίηση και Σεξουαλική Άγωγή.

Στήν έλεύθερη μετάφραση-προσαρμογή τού PARI φρόντισα νά δώσω τó μήνυμα κάθε έρώτησης σέ συσχέτιση μέ τή γενικότερη περιοχή συμπεριφοράς· δέν μπορώ φυσικά νά ισχυριστώ ότι ή προσπάθειά μου αυτή ήταν άπόλυτα πετυχημένη. Στήν άρχή τού ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα) υπάρχουν μερικές γραπτές οδηγίες, όπως και στό άγγλικό πρωτότυπο. Πέρα άπό τίς γραπτές οδηγίες έξήγησα και προφορικά στά ύποκειμενα, κατά περίπτωση, πώς νά δώσουν τίς απαντήσεις τους, κλείνοντας σέ ένα κύκλο τήν απάντησή τους: Σ (συμφωνώ άπόλυτα), σ (συμφωνώ άπλώς), δ (διαφωνώ) και Δ (διαφωνώ άπόλυτα). Οι αντίστοιχοι βαθμοί κάθε απάντησης είναι: 4, 3, 2 και 1. Δηλαδή τó μεγαλύτερο δυνατό σκόρ σέ κάθε ύποκλίμακα είναι 20 και τó μικρότερο 5. Φυσικά, δέν υπάρχουν σωστές και έσφαλμένες απαντήσεις, και ή διαβάθμιση έχει ένδιαφέρον μόνο γιά τήν άνάλυση τών αποτελεσμάτων.

Στό τέλος τού κριτηρίου πρόσθεσα ένα πρόχειρο ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα) μέ έρωτήσεις άναφορικά μέ χαρακτηριστικά τών ύποκειμένων και τών οικογενειών τους (ήλικία, εκπαίδευση, ήλικία γάμου, παιδιά

και ηλικία του άντρα). Οι τρεις τελευταίες έρωτήσεις αναφέρονται στις αντιδράσεις της μητέρας και των παιδιών στην άπουσία του άντρα/πατέρα, όπως ή ίδια ή μητέρα τις βλέπει.

γ. Χορήγηση των έρωτηματολογίων

Τά έρωτηματολόγια τά χορήγησα την άνοιξη του 1979. Στην αρχή σκέφτηκα νά συνδυάσω χορήγηση έρωτηματολογίων και συνέντευξη, όμως λόγω της έκτασης των έρωτηματολογίων κάτι τέτοιο θά άπαιτούσε πολύ χρόνο, πολύτιμο στις μοναχές μητέρες, ενώ θά μείωνε την αντικειμενικότητα που έπεδίωκα μέ ένα δοκιμασμένο κριτήριο συμπεριφοράς, χωρίς νά έγγυάται τά πλεονεκτήματα μιάς καλά οργανωμένης συνέντευξης. Γι' αυτό, οι μητέρες συμπλήρωσαν τά έρωτηματολόγια μόνες τους στό σπίτι τους σύμφωνα μέ τίς γραπτές και προφορικές οδηγίες, που προηγουμένως είχα δώσει, και τίς έξηγήσεις που έδινα κατά περίπτωση.

Η άπουσία των ναυτικών της μελέτης μας είναι τόσο άκανόνιστη σέ διάρκεια—βραχυρόχρονη συνήθως—πού δέν ήταν δυνατόν νά επιτευχθεί ό δρος που αρχικά είχα θέσει: στις γυναίκες των ναυτικών νά χορηγηθούν τά έρωτηματολόγια δύο φορές (μιά κατά την άπουσία — μιά κατά την παρουσία του άντρα) ή νά συμπληρωθούν μόνο κατά τί διάρκεια της άπουσίας του άντρα. Έτσι, και στις γυναίκες των μη ναυτικών και στις γυναίκες των ναυτικών τά έρωτηματολόγια χορηγήθηκαν μιά φορά, ανεξάρτητα από την άπουσία ή την παρουσία του άντρα από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης. Στην πραγματικότητα, στις 27 από τίς 42 περιπτώσεις ναυτικών ό πατέρας/άντρας άπουσίαζε από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης των έρωτηματολογίων. Όμως ή πραγματική άπουσία του πατέρα κατά τό χρόνο εξέτασης της συμπεριφοράς της μητέρας δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, γιατί ή έναλλαγή άπουσίας-παρουσίας στις πού πολλές περιπτώσεις λάβαινε χώρα κάθε μιά ή δύο βδομάδες.

Οι μητέρες, τόσο οι γυναίκες των ναυτικών όσο και οι γυναίκες των μη ναυτικών, έλαβαν μέ ένδιαφέρον μέρος στην έρευνα και συμπλήρωσαν πρόθυμα τά έρωτηματολόγια (οί 175 από τίς 187). Ίδιαίτερα οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν νά έχουν συνειδητοποιήσει τά προβλήματα, τά δικά τους και των παιδιών τους, πού ή άπουσία του ναυτικού άντρα/πατέρα δημιουργεί, όπως φαίνεται από τίς άπαντήσεις πού έδωσαν στις σχετικές έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (πρβ. και σχετικές συνεντεύξεις της προόδου της ΠΕΣΑΕΝ).

4.2. Άποτελέσματα και συζήτηση

Οι άπαντήσεις των υποκειμένων βαθμολογήθηκαν μέ τους βαθμούς 4, 3, 2 ή 1 και γιά κάθε υποκλίμακα βγήκε ένα συνολικό σκορ από τό άθροισμα των βαθμών δέν πέντε άπαντήσεων του κάθε υποκειμένου και ό μέσος όρος από τίς άπαντήσεις όλων των υποκειμένων.

Έγιναν δύο αναλύσεις: πρώτα μέ όλα τά υποκειμενα (μητέρες και των τριών σχολείων) και μετά μέ τίς

μητέρες μόνο των δυό «καλών» σχετικά σχολείων. Γιά την έκτιμηση της στατιστικής σημαντικότητας των άποτελεσμάτων (διαφορών ανάμεσα στις δυό ομάδες), χρησιμοποιήσα τό t-τέστ (independent-subjects design).

α. Έπιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

Η πρώτη άνάλυση των άπαντήσεων των δυό ομάδων μητέρων έδωσε ελάχιστες σημαντικές διαφορές, ενώ ό περ σότερες διαφορές ήταν μηδαμινές μέ $t < 1$ (βλ. Πίνακα 2). Μόνο δύο διαφορές είναι σημαντικές στό συμβατικό επίπεδο σημαντικότητας 5%: στην υποκλίμακα 8 «Αδστροφήτα», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο στις γυναίκες των ναυτικών (13,97 έναντι 12,07), και στην υποκλίμακα 22 «Επιτάχυνση της ανάπτυξης», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο πάλι στην ομάδα των ναυτικών των ναυτικών (16,31 έναντι 15,14). Μιά ακόμα διαφορά, στην υποκλίμακα 15 «Ένθάρρυνση ένεργητικότητας», είναι σημαντική στό 10% επίπεδο έμπιστοσύνης, πού συχνά θεωρείται αρκετά ίκανοποιητικό γιά νά επιδέχεται κάποια συζήτηση. Έδώ ό μέσος όρος είναι μεγαλύτερος στις γυναίκες των μη ναυτικών (17,98 έναντι 17,11).

Οι διαφορές αυτές φανερώνουν ότι σέ σύγκριση μέ τίς γυναίκες των μη ναυτικών οι γυναίκες των ναυτικών, πού τον περισσότερο καιρό ζουν χωρίς άνδρες τους, άσκούν αδστροφήτο έλεγχο στά παιδιά τους και ίσως μέ τον τρόπο αυτό νά επιταχύνουν την ανάπτυξη τους (π.χ. μέ τό νά συνήθίζουν νά πηγαίνουν μόνο τους στην τουαλέτα σέ πολύ μικρή ηλικία — early toilet training). Άπό την άλλη μεριά, οι μητέρες αυτές δέν ένθαρρύνουν ένεργητικότητα στά παιδιά τους στό βαθμό πού ένθαρρύνουν οι μητέρες πού δέν έχουν ναυτικό άντρα— αυτό φαίνεται νά έρχεται σέ αντίθεση μέ τό προηγούμενο αποτέλεσμα, την τάση δηλαδή των ναυτικών των ναυτικών νά επιταχύνουν την ανάπτυξη του παιδιού.

Κατά την έρμηνεία του Marsella και των συνεργατών του, τά δυό πρώτα εδρήματα (αδστροφήτος έλεγχος και επιταχύνση της ανάπτυξης) είναι εκδηλώσεις μητρικής κυριαρχίας και έλέγχου. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα φαίνεται λογικό νά δεχτούμε ότι ή μητέρα πού άσκει αδστροφή έλεγχο στά παιδιά της από τί βρεφική ηλικία είναι πολύ πιθανό νά έλέγχει ή νά περιορίζει και την ένεργητικότητα (δραστηριότητα) του παιδιού της άργότερα.

Γενικά, φαίνεται ότι οι μητέρες πού έχουν άντρα ναυτικό και άντάρηφουν μοναχές τά παιδιά τους είναι πού αδστροφής (αυταρχικής) στά παιδιά τους από τίς μητέρες πού δέν έχουν άντρα ναυτικό. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν ένδειξεις ότι οι μοναχές μητέρες είναι πού αυταρχικές στά παιδιά τους και πού άπαιτητικές από τίς μητέρες πού έχουν πάντα κοντά τους τους άνδρες τους. Ό Gregory (1965) π.χ. ίσχυρίζεται ότι οι μοναχές μητέρες έχουν πού μεγάλες άπαιτήσεις από τά παιδιά τους σέ σύγκριση μέ τίς μητέρες στις «κανονικές» οικογένειες. Έπίσης ό Tiller στή μελέτη των ναυτικών οικογενειών στή Νορβηγία (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας. Μέσοι όροι απαντήσεων στις υποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=133)	Διαφορές
1	Ενθάρρυνση έκφρασης	17.00	17.08	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.31	18.35	t<1.0
3	Απομόνωση της μητέρας	15.98	16.67	t=1.31, P>0.05
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.55	17.63	t<1.0
5	Μαρτύριο	17.71	17.55	t<1.0
6	Φόβος τραυματισμού του μορφού	16.57	16.05	t=1.16, P>0.05
7	Συζυγικές διενέξεις	17.00	16.64	t<1.0
8	Αδυστηρότητα	13.97	12.07	t=2.08, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.17	15.25	t<1.0
10	Αποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	16.62	16.79	t<1.0
11	Αποθέωση	16.71	16.35	t<1.0
12	Καταστολή επιθετικότητας	16.58	16.76	t<1.0
13	Απόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.76	13.46	t<1.0
14	Ίσότητα	16.05	16.36	t<1.0
15	Ενθάρρυνση ενεργητικότητας	17.11	17.98	t=1.66, P<0.10*
16	Αποφυγή επικοινωνίας	16.55	16.30	t<1.0
17	Αδιαφορία συζύγου	16.90	17.00	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	15.70	16.18	t<1.0
19	Υπεροχή της μητέρας	16.60	16.72	t<1.0
20	Επέμβαση	17.81	18.46	t=1.61, P>0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.90	17.75	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	16.31	15.14	t=2.01, P<0.05*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.81	16.00	t<1.0

κών, περισσότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών, τείνουν να συνιστούν υπακοή και εδγένεια στα παιδιά τους. Στη μελέτη των Crain και Stamm (1965) τα παιδιά των ναυτικών χαρακτηρίσαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από ό,τι τα παιδιά των μη ναυτικών.

Ο Marsella και οι συνεργάτες του (1974), που χρησιμοποίησαν το Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποίησα κι εγώ, βρήκαν ότι οι γυναίκες των αξιωματικών του ναυτικού (υποβρύχιου στόλου) είναι περισσότερο αυταρχικές και απαιτητικές κατά την περίοδο παραμονής των αντρών τους στη στεριά. Όμως τα ευρήματα αυτής της μελέτης δεν μπορούν να συγκριθούν άμεσα με τα δικά μας, γιατί ο Marsella κι οι συνεργάτες του κοίταξαν για διαφορές στη συμπεριφορά της μητέρας κατά τις περιόδους παρουσίας και απουσίας του πατέρα/άντρα (home-duty rotation), ενώ ε-μείς ενδιαφερόμαστε για διαφορές στη συμπεριφορά γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών. Στην ίδια μελέτη διαπιστώθηκαν σημεία συζυγικής δυσαρρέσκειας και διενέξεων κατά την περίοδο της παρουσίας του άντρα στο σπίτι. Στη δικιά μας έρευνα δεν διαπιστώθηκαν τέτοιες τάσεις μεταξύ των γυναικών των ναυτικών—άν και οι μικροδιαφορές δείχνουν ότι υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις. Ο Tillen επίσης αναφέρει τάσεις ύ-

περπροστατευτικότητας των γυναικών των ναυτικών—άλλα και σ' αυτή την περιοχή δεν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων μητέρων της έρευνάς μας, όπως δείχνουν οι μέσοι όροι των σχετικών υποκλιμάκων 2 «Καλλιέργεια εξάρτησης» και 6 «Φόβος τραυματισμού του μορφού».

Τό μόνο συμπέρασμα που θά μπορούσαμε να διατυπώσουμε από την παραπάνω ανάλυση των αποτελεσμάτων είναι ότι οι μητέρες που έχουν άντρες ναυτικούς και ζουν γι' αυτό, τον περισσότερο καιρό, μόνες τους με τα παιδιά πιθανόν να είναι πιο αδύτηρες και πιο απαιτητικές από τις μητέρες που έχουν τους άντρες τους μαζί τους στο σπίτι. Φαίνεται ότι οι γυναίκες των ναυτικών—και κατά έκταση όλες οι μοναχές μητέρες—συναντούν δυσκολίες ανατρέφοντας μόνες τους τα παιδιά τους. Βλέπουν ότι είναι ανάγκη να είναι αδύτηρες με τα παιδιά τους, ιδιαίτερα τα αγόρια (βλ. Hoffman, 1971), και ότι πρέπει να παίξουν και τό ρόλο του πατέρα, που παραδοσιακά είναι πιο αυταρχικός και πιο απαιτητικός (πρβ. και τόν instrumental ρόλο της φανκτιοναλιστικής θεωρίας του Parsons).

Τό ότι δεν παρατηρήθηκαν άλλες σημαντικές διαφορές στη συμπεριφορά των δύο ομάδων μητέρων μπορεί να όφειλεται στην ακανόνιστη και γενικά μικρής διάρκειας άπουσία των ναυτικών συζύγων, που

δέν προκαλεῖ γι' αὐτό μεγάλες ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας, ὅπως ἐξηγοῦν καί οἱ Crain καί Stamm, ἢ τουλάχιστον ὄχι τόσο μεγάλες ὥστε νά γίνονται φανερές στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων στό κριτήριο συμπεριφοράς πού χρησιμοποιήσαμε.

Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσουμε ὅτι οἱ δύο ὁμάδες μητέρων δέν διάφεραν σημαντικά στούς ἄλλους ἀνεξάρτητους παράγοντες, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Ἀλλά καί ὁ παράγοντας πού μελετᾶμε, δηλαδή «ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἄντρα», ἄν κρίνουμε ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς παραπάνω ἀνάλυσης, δέν φαίνεται νά διαφοροποιεῖ σημαντικά μεταξύ τῶν οικογενειῶν τῶν ναυτικῶν καί τῶν οικογενειῶν τῶν μὴ ναυτικῶν τῆ συμπεριφορά τῆς μητέρας.

Ἀλλά καθὼς ἀνέλυσα τά ἀποτελέσματα, παρατήρησα μιά διαφορά στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων ἀπό τῆ «φτωχή» συνοικία καί τῶν μητέρων ἀπό τίς συγκριτικά «καλύτερες» συνοικίες. Ἐχοντας ὑπόψη τὴν ἐπίδραση πού τὸ κοινωνικοοικονομικὸ περιβάλλον ἀσκεῖ γενικά στή διαμόρφωση τάσεων καί συμπεριφοράς, ἀποφάσισα νά περιορίσω τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιδράσεων τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ ἄντρα στή συμπεριφορά τῶν μητέρων μόνο ἀπὸ τά δύο σχετικά καλὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ, συνεκτιμώντας καί τὴ διαπίστωση τῆς προηγουμένης μελέτης μου (Κοντογιώργος, 1977) ὅτι οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ἐδῶ ἄντρα) εἶναι λιγότερο φανερές σὲ οικογένειες χαμηλοῦ γενικά κοινωνικοοικονομικοῦ ἐπιπέδου.

β. Ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας σὲ δύο «καλὰ» σχολεῖα

Ὅπως καί στὴν προηγουμένη ἀνάλυση, ἐξέτασα πρῶτα τὰ χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων μητέρων, δηλαδή γυναικῶν ναυτικῶν καί μὴ ναυτικῶν, στὰ δύο «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ. Τὰ στοιχεία αὐτὰ παρουσιάζονται στὸν Πίνακα 3.

Οἱ διαφορὲς πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στίς δύο ὁμάδες μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλες, ὥστε νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχουν ἐπηρεάσει τά ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τοὺς ναυτικούς πατέρες ἐφ' ἣν ἀξιωματικοὶ μὲ γυμνασιακὴ ἢ μεταγυμνασιακὴ μόρφωση (42%) τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τῶν μὴ ναυτικῶν πατέρων, πού ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα καί τὴν ἐκπαίδευσή τους μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «μεσαίας τάξης», ἦταν 38%. Παρατηροῦμε ὅτι στίς οικογένειες τῶν «καλῶν» συνοικιῶν ὑπάρχει ἓνα μεγαλύτερο ποσοστὸ οικογενειῶν «μεσαίας τάξης» ἀπ' ὅτι στὸ σύνολο τῶν οικογενειῶν πού ἐξετάσαμε. Τὸ ποσοστὸ τῶν μητέρων πού ἐργάζονται ἦταν καὶ ἐδῶ πολὺ χαμηλὸ καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν ναυτικῶν καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν μὴ ναυτικῶν (6% καί 7% ἀντίστοιχα). Στίς οικογένειες τῶν μὴ ναυτικῶν ἢ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν ἦταν κάπως μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν τῶν ναυτικῶν, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ δέν θεωρήθηκε ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ τὸ ἓνα ἀπὸ τά δύο ἢ τρία παιδιά τῶν οικογενειῶν ἦταν τῆς ἴδιας ἡλικίας (ἴδιας τάξης). Θὰ πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὰ δύο «καλὰ» σχολεῖα ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ μητέρες παιδιῶν τῆς ἑκτῆς τάξης μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων στὰ «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα

Παράγοντας	Γυναῖκες ναυτικῶν (N=16)	Γυναῖκες μὴ ναυτικῶν (N=68)
Κοινωνικοοικονομικὸ ἐπίπεδο (ἐπάγγελμα καί ἐκπαίδευση συζύγου)	Ἐργατικὴ τάξη 58%	Ἐργατικὴ τάξη 62%
Ἀπασχόληση τῆς μητέρας	Μεσαία τάξη 42%	Μεσαία τάξη 38%
Ἐκπαίδευση τῆς μητέρας	6%	7%
Ἡλικία τῆς μητέρας	7.7	7.4
Ἡλικία τοῦ πατέρα	37.11	37.6
Χρόνος γάμου	42.9	42.8
Ἀριθμὸς παιδιῶν στὴν οἰκογένεια	14.7	14.9
Ἡλικία παιδιῶν	2.2	2.4
	10.3	11.1

Οἱ διαφορὲς τῶν δύο ὁμάδων μητέρων στό κριτήριο συμπεριφοράς πού χρησιμοποιήσαμε φαίνονται στὸν Πίνακα 4. Ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα, ἐπιανεμφανίστηκαν οἱ διαφορὲς πού παρατηρήσαμε στὴν ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων τῶν ὑποκειμένων. Ἀπὸ τίς στατιστικὰ σημαντικὲς διαφορὲς στίς ὑποκλίμακες 8 «Ἀυστηρότητα» καί 22 «Ἐπιτάχυνση ἀνάπτυξης» ἐπιβεβαιώνεται ἡ μεγαλύτερη ἀυστηρότητα καί ἡ τάση γιὰ ἀυστηρότερο ἔλεγχο πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορά τῶν μητέρων-γυναίκων ναυτικῶν σὲ σύγκριση μὲ τίς μητέρες-γυναῖκες μὴ ναυτικῶν. Στὴν ὑποκλίμακα 15 «Ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας», ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλη, γιὰ νά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ, εἶναι ὅμως στὴν ἴδια κατεύθυνση καί φανερότερη μιά μεγαλύτερη τάση γιὰ ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας στίς γυναῖκες τῶν μὴ ναυτικῶν.

Παρατηρήθηκαν ἐπὶ πλέον τρεῖς ἄλλες σημαντικὲς διαφορὲς. Στὴν ὑποκλίμακα 6 «Φόβος τραυματισμοῦ τοῦ μωροῦ» (P<0,05), στὴν ὑποκλίμακα 11 «Ἀποθῶωση τῆς μητέρας» (P<0,01) καί στὴν ὑποκλίμακα 18 «Καταστολὴ τοῦ σῆς» (P<0,05).

Οἱ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν εἰδείξαν μεγαλύτερο φόβο πρόκλησης βλάβης στό μωρὸ (παῖδι τώρα) ἀπὸ τίς γυναῖκες τῶν μὴ ναυτικῶν. Οἱ κατασκευαστές τοῦ PARI, Schaefer καί Bell (1958), σημειώσανε εἰς αὐτὴ ἡ ὑποκλίμακα «κατασκευάστηκε ἀπὸ ἐνδιαφέρον, στίς κλινικὲς παρατηρήσεις, γιὰ τὴν ἐκδήλωση ἀσυνείδητων ἐχθρικών συναισθημάτων ἀπέναντι στὰ μωρὰ τους ἀπὸ ἄρρωστες ψυχικὰ μητέρες». Σύμφωνα μὲ τὴ φροῦντιανὴ θεωρία, αὐτὸ φαίνεται σάν ἓνας μηχανισμὸς ἀμυνῶν τοῦ ἐγῶ, ἓνας μηχανισμὸς ἀντίδρασης (reaction formation) τῆς ψυχικῆς ἀρρώστιας μητέρας, πού «ντώνει» μὲ ὑπερβολικὴ-παθολογικὴ ἀγάπη τὰ «ἐχθρικά» συναισθημὰ ἀπέναντι στὸ παῖδι τῆς. Ὅμως κανένα ἄλλο σημάδι ψυχικῆς διαταραχῆς δέν παρατηρήθηκε στὴ συμπεριφορά τῶν γυναικῶν τῶν ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας στά δύο «καλά» σχολεία. Μέσοι όροι άπαντήσεων στις ύποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Ύποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=16)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=68)	Διαφορές
1	Ένθάρρυνση έκφρασης	17.38	17.22	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.13	18.22	t<1.0
3	Άπομόνωση της μητέρας	16.06	16.79	t<1.0
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.62	17.59	t<1.0
5	Μαρτύριο	18.50	17.39	t=1.40, P>0.05
6	Φόβος τραυματισμού του μορού	17.56	16.04	t=2.03, P<0.05*
7	Συζυγικές διενέξεις	16.94	16.60	t<1.0
8	Αυστηρότητα	14.37	12.56	t=2.16, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.94	15.18	t<1.0
10	Άποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	17.69	17.07	t<1.0
11	Άποθώωση	13.31	16.32	t=3.86, P<0.01*
12	Καταστολή επιθετικότητας	17.50	16.53	t=1.16, P>0.05
13	Άπόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.06	13.87	t<1.0
14	Ίσότητα	16.00	16.65	t<1.0
15	Ένθάρρυνση ένεργητικότητας	17.19	17.79	t<1.0
16	Άποφυγή επικοινωνίας	16.62	16.47	t<1.0
17	Άδιαφορία συζύγου	17.06	17.50	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	14.25	16.26	t=2.00, P<0.05*
19	Ύπεροχή της μητέρας	15.63	17.04	t=1.81, P<0.10*
20	Έπέμβαση	17.75	18.59	t=1.02, P<0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.75	17.78	t<1.0
22	Έπιτάχυνση ανάπτυξης	17.25	15.76	t=1.87, P<0.10*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.62	16.07	t<1.0

κόν, όπως θα μπορούσε να φανεί στις ύποκλίμακες 9 «Νευρικότητα» και 5 «Μαρτύριο».

Ό υπερβολικός φόβος της μοναχής μητέρας, στις οικογένειες τών ναυτικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί σάν ένα σημάδι υπερπροστατευτικότητας και έλέγχου που γενικά παρατηρούνται σέ μοναχές μητέρες (βλ. Stoltz, 1954· Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Κοιτογιώργος, 1977). Οι μητέρες που έχουν τήν τάση να έλέγχουν και να περιορίζουν τίς κινήσεις και δραστηριότητες τών παιδιών τους πιθανόν να κινούνται άπό φόβο μήπως κτυπήσουν τά παιδιά τους ή μήπως κι οι ίδιες τά τραυματίσουν, όσο είναι μικρά και τά «νταντεύουν» (π.χ. στό μπάνιο). Είναι επίσης λογικό νά υποθέσουμε ότι οι μοναχές μητέρες, άκριβώς έπειδή μεγαλώνουν τά παιδιά τους και φροντίζουν τήν οικογένειά τους μοναχές, χωρίς τή βοήθεια του άντρα τους, έχουν επίγνωση τόν αύξημένων εύθυνων τους και αυτό τίς κάνει νά άντισυγούν γιά τήν έπάρκεια τους στό διπλό ρόλο τής μητέρας και του πατέρα (πρβ. τίς θέσεις τών: Glasser και Navarre, 1965· Marsden, 1969· Fergi και Robinson, 1976 καθώς και τήν άνάλυση στό προηγούμενο κεφάλαιο).

Η τελευταία εξήγηση συνδυάζεται και μέ τή μεγαλύτερη «Deification» (άποθώωση) τών γυναικών τών μη ναυτικών (P<0,01), που φανερώνει μεγαλύτερη άυτοπεποίθηση και σιγουριά τών μητέρων στις μη

ναυτικές οικογένειες σέ σύγκριση μέ τίς μητέρες τών ναυτικών οικογενειών. Η ίδια παρατήρηση μπορεί νά γίνει και στό άποτέλεσμα τής ύποκλίμακας 19 «Ascendance of the mother» (Ύπεροχή τής μητέρας). Η αύξημένη άυτοπεποίθηση και σιγουριά τών γυναικών τών μη ναυτικών, ή καλύτερα ή μειωμένη άυτοπεποίθηση και σιγουριά τών γυναικών τών ναυτικών έχει τήν εξήγησή της στήν άπουσία του άντρα στις οικογένειες τών ναυτικών. Η μητέρα τής ναυτικής οικογένειας, στερούμενη τόν άντρα, τήν πηγή κύρους και δύναμης και άκόμα τήν έγγυηση άσφάλειας και σιγουριάς, πιθανόν νά μήν αισθάνεται σίγουρη και άσφαλής στή θέση της σάν μορφής κύρους και σεβασμού στήν οικογένεια—στήν περίπτωση της μάλιστα άποκλειστικής, λόγω άπουσίας του πατέρα—πού κανονικά αισθάνεται ή μητέρα που έχει πάντα κοντά της τόν άντρα της και ιδιαίτερα όταν είναι σίγουρη γιά τήν άγάπη και τήν έκτίμησή του. Όπως σημειώνει και ή πρόεδρος τής ΠΕΣΑΕΝ (έφημ. *Πρωινή Έλευθεροτυπία*, 15.8.79), «ή γυναίκα τών ναυτικών δέν διαθέτει αυτή τήν ‘παρουσία’, που θα έξασφάλιζε τίς προϋποθέσεις γιά ήρεμη και ζεστή συμπεριφορά τής μητέρας άέναντι στό παιδί της...».

Η έλλειψη αυτή τής σιγουριάς και άυτοπεποίθησης μπορεί νά δόηγεί τίς μοναχές μητέρες στήν προσπάθεια ίσχυροποίησης τής θέσης τους μέ άσθηρούς

ελέγχους, περιορισμούς και απαγορεύσεις, που δπως είδαμε αποτελούν χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους προς το παιδί (τακτική ανατροφοδότησης).

Από τη σφαιρική αυτή εξέγηση των αποτελεσμάτων ξεφεύγει το αποτέλεσμα στην υποκλίμακα 15 «Καταστολή του σέξ». Κατά μέσο όρο, οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν ότι καταστέλλουν λιγότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών τού σέξ στα παιδιά τους. Θά πρέπει όμως νά διευκρινίσουμε ότι έδω ό όρος «Καταστολή του σέξ» (Suppression of sex) δέν σημαίνει αυτό που θά ονομάζαμε «αποθάρρυνση σεξουαλικής συμπεριφοράς», στά άγόρια ή στά κορίτσια, που έπηρεάζει τή μάθηση του ρόλου του φύλου. Από τό περιεχόμενο των πέντε ερωτήσεων τής υποκλίμακας βλέπει κανέναν ότι μάλλον σημαίνει τή στάση τής μητέρας σέ δ.τι θά ονομάζαμε «σεξουαλική άγωγή» του παιδιού.

Η έλληνική κοινωνία γενικά, πρέπει νά τό παραδεχτούμε, βρίσκεται άκόμα σέ υπανάπτυξη σέ δ,τι άφορά στή στάση και τίσ αντίδράσεις τής στά ταμπού του σέξ. Η σεξουαλική άγωγή των παιδιών και των έφηβων, έπισημα ή άνεπίσημα, στό σχολείο ή στην οικογένεια, και γενικά κάθε τι που έχει σχέση με τό σέξ άποφραύεται ή και καταστέλλεται. Αυτό βέβαια δέν ίσχυει, ή ίσχυει λιγότερο, σέ οικογένειες με προοδευτικές ιδέες σέ γενικά και ειδικά κοινωνικά θέματα, που συχνά δανείζεται ή νεοέλληνική κοινωνία από τίσ αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Ίδιαίτερα άσφαρ πρέπει νά γίνει έδώ σέ όσες οικογένειες ή σέ όσους έρχονται σέ έπαφή με άλλες προοδευτικότερες κοινωνίες.

Οι ναυτικοί μας ταξιδεύουν σέ δλο τόν κόσμο και έρχονται σέ έπαφή με άνθρώπους από διάφορες κοινωνίες και συνειδητά ή άσυνειδητά φέρνουν στην οικογένειά τους νέες ιδέες, που άναπόφευκτα έπηρεάζουν τή στάση και συμπεριφορά των άλλων μελών τής οικογένειας και ιδιαίτερα τής μητέρας. Επί πλέον, κι οι ίδιες οι γυναίκες των ναυτικών συχνά ταξιδεύουν μαζί με τούς άντρες τους, ίδιως οι γυναίκες των αξιωματικών, και αυτή ή έπαφή τους με τόν πολιτισμό άλλων λαών διευκολύνει τήν υιοθέτηση νέων ιδεών, μεταξύ των άλλων και γύρω από τή σεξουαλική άγωγή των παιδιών.

Θά ήταν χρήσιμο και ένδιαφέρον νά εξετάζαμε τήν έγκυρότητα αυτής τής άποψης στή στάση των ίδιων των παιδιών σέ θέματα σέξ, άλλα δέν είχε γίνει τέτοια πρόβλεψη κατά τό σχεδιασμό τής έρευνας. Ωποσδήποτε, είναι μία πολύ καλή περιοχή για μέλλοντική δουλειά.

Γιά τόν ίδιο λόγο, δέν είχαμε σέ θέση νά κρίνουμε, λαμβάνοντας ύπόψη τή στάση των παιδιών, τήν έγκυρότητα των αποτελεσμάτων τής έρευνας και τήν άλήθεια τής βασικής ύπόθεσης που διατυπώσαμε στην άρχη, ότι δηλαδή ή άπουσία του ναυτικού πατέρα έπηρεάζει τή συμπεριφορά τής μητέρας και άσκει έτσι έμμεσες επιδράσεις στό παιδί και άκόμα ότι κατά ένα μέρος οι επιδράσεις τής άπουσίας του πατέρα στό παιδί άσκούνται διά μέσου των επιδράσεων στην συμπεριφορά τής μητέρας.

Από τά αποτελέσματα τής έρευνάς μας καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι ή άπουσία του ναυτικού πατέρα φαίνεται ότι έπηρεάζει τή συμπεριφορά τής μητέ-

ρας όσον άφορά στήν άνατροφή των παιδιών και ότι άσκει έτσι έμμεσες—πέρα από τίσ άμεσες—επιδράσεις στην άνάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού.

Γιά νά δώσω μεγαλύτερη έγκυρότητα σ' αυτό τό συμπέρασμα, παραθέτω παρακάτω τίσ άπαντήσεις των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών στις τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου που πρόσθεσα στό τέλος του κριτηρίου συμπεριφοράς και που δείχνουν πώς οι ίδιες οι μητέρες βλέπουν τίσ επιδράσεις τής άπουσίας του άντρα/πατέρα στην συμπεριφορά τή δική τους και των παιδιών τους.

γ. Οι άπαντήσεις των μητέρων

Οι τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (ερωτήσεις 10, 11 και 12), που αναφέρονται στην προσωπική γνώμη των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών ως προς τόν έπηρεασμό τής δικής τους συμπεριφοράς και τής συμπεριφοράς των παιδιών από τή διακοπόμενη άπουσία του άντρα/πατέρα, είναι οι έξης:

1. Η συχνή άπουσία του συζύγου έπηρεάζει τή συμπεριφορά σας;
2. Τά παιδιά έπηρεάζονται από τήν άπουσία/παρουσία του πατέρα;
3. Παρατηρείτε διαφορές στή συμπεριφορά τους;

Στην πρώτη έρώτηση 31 από τίσ 42 γυναίκες ναυτικών (74%) άπάντησαν ότι ή άπουσία του άντρα έπηρεάζει τή συμπεριφορά τους. Η διαφορά από τό ποσοστό των ναυτικών που άπάντησαν άρνητικά (26%) είναι στατιστικά σημαντική στό 1% επίπεδο έμπιστοσύνης. Σ' αυτό τό έρώτημα οι μητέρες των έλληνικών ναυτικών οικογενειών άπάντησαν όπως οι μητέρες των αμερικάνικων ναυτικών οικογενειών τής μελέτης του Marsella και των συνεργατών του (1974) και οι μοναχές μητέρες των βρετανικών οικογενειών τής μελέτης των Ferri και Robinson (1976). Οι Έλληνίδες μητέρες των ναυτικών οικογενειών έχουν συνειδητοποιήσει ότι ή στέρηση ή ή συχνή άπουσία του άντρα τής έπηρεάζει κατά διάφορους τρόπους και ότι αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στην συμπεριφορά τους προς τό παιδί (πρβ. και τίσ δηλώσεις τής προέδρου τής ΠΕΣΑΕΝ).

Στή δεύτερη έρώτηση οι μητέρες άπάντησαν ότι και τά παιδιά τους έπηρεάζονται από τή συχνή άπουσία του πατέρα. 38 από τίσ 42 μητέρες (90%) παραδέχονται άλλαγες στην συμπεριφορά των παιδιών τους εξ αίτιας τής δουλειάς του πατέρα τους που τόν υποχρεώνει νά βρίσκεται τόν περισσότερο καιρό μακριά από τήν οικογένειά του και νά τήν επισκέπτεται συχνά ή σπάνια, για λίγες μέρες ένδιάμεσα. Η διαφορά από τό ποσοστό των μητέρων που άνάφεραν ότι ή άπουσία/παρουσία του πατέρα δέν έπηρεάζει τά παιδιά τους είναι σημαντική στό 1% επίπεδο σημαντικότητας.

Και στην τρίτη έρώτηση, που οι μητέρες ρωτήθηκαν ειδικά αν παρατηρούν διαφορές στην συμπεριφορά των παιδιών τους κατά τίσ ένναλλάσσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του πατέρα στό σπίτι, οι περισσότερες (34 από τίσ 42 ή 81%) άπάντησαν καταφατι-

κά· και αυτή ή διαφορά είναι σημαντική στο ύψηλό επίπεδο έμπιστοσύνης 1%ο.

Κι εδώ δέν είναι δυνατόν νά εξετάσουμε στη στάση των ίδιων τών παιδιών την έγκυρότητα τών άπαντήσεων τών μητέρων, όμως δέν έχουμε λόγους νά άμφισβητούμε την έλικρινεία τους, όταν άποκλείπτουν ότι και οι ίδιες και τά παιδιά τους επηρεάζονται από την άπουσία του άντρα/πατέρα. Τό αντίθετο μάλιστα θά περίμενε κανένας, άρνητικές δηλαδή άπαντήσεις, άν οι μητέρες σκέπτονταν νά «εξωραίσουν» τίς άπαντήσεις τους, όπως συμβαίνει συχνά σέ κοινωνιολογικές έρευνες και τέτοι προσωπικότητας (τό γνωστό «faking»). Δέν άποκλείεται άκόμα, άν ρωτούσαμε γιά άλλες και στή δική τους συμπεριφορά κατά τίς έναλλάσσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του άντρα στο σπίτι, νά παίρναμε καταφατικές άπαντήσεις, όπως φαίνεται από τίς δηλώσεις τών γυναικών τής ΠΕ-ΣΑΕΝ και όπως άποδείχτηκε πειραματικά στή μελέτη του Marsella και τών συνεργάτων του.

Πέρα από τίς συνέπειες που έχει σάν ανεξάρτητος παράγοντας αυτή καθαυτή ή παρουσία ή ή άπουσία του πατέρα σάν άντρικό μοντέλου στή ναυτική οικογένεια, μέ τίς συχνές έναλλαγές οικογενειακής καταστάσεως-οργανώσεως και κυρίως λειτουργίας—ή ίσοροπία και ή σταθερότητα τής οικογένειας διαταράσσεται σοβαρά και όχι σπάνια δημιουργούνται καταστάσεις άρκετά επικίνδυνες μέ τίς συχνές μάλιστα άμφιταλαντεύσεις και άκράτες εκδηλώσεις συμπεριφοράς του ίδιου του πατέρα. Γίνεται έτσι ένας κύκλος, όπως σημειώνει ή πρόεδρος τής ΠΕΣΑΕΝ, «που, ξεκινώντας από τή νευρωτική γυναικα του ναυτικού, περνάει στο παιδί, από εκεί στον άντρα και καταλήγει πάλι στή γυναικα», θά συμπληρώναμε: στο παιδί.

Ήλλά και οι έξωτερικές λειτουργίες τής οικογένειας, οι κοινωνικές της λειτουργίες (επαφές, οργανώσεις, κοινωνική ζωή) επηρεάζονται άρνητικά από τή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα, που σύμφωνα μέ τόν «instrumental» ρόλο του είναι ο κύριος σύνδεσμος οικογένειας-κοινωνίας και αντίστροφα (βλ. κερ. 3· έπίσης Κοντογιώργος, 1977).

5. συμπεράσματα

Ήπό τά άποτελέσματα τής έρευνάς μας, που τά συζητήσαμε σέ συνδυασμό μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών και τίς άπαντήσεις τών μητέρων στίς σχετικές έρωτήσεις του έρωτηματολογίου, βγαίνει τό συμπέρασμα ότι ή διακοπόμενη άπουσία του πατέρα γιά διάφορα χρονικά διαστήματα τόν περισσότερο καιρό, όπως είναι ή άπουσία τών Έλλήνων ναυτικών, επηρεάζει συνήθως τή στάση τής μητέρας και τή συμπεριφορά της άπέναντι στο παιδί.

Οι άναλύσεις τών άπαντήσεων τών μητέρων στο Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μου, 42 γυναικών ναυτικών και 133 γυναικών μη ναυτικών, έδειξαν ότι οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών πιθανόν νά είναι πιό άσπληρές και πιό απαιτητικές από τίς μητέρες τών άλλων οικογενειών. Οι γυναικές τών ναυτικών, που στερούνται τόν άντρα τους τόν περισσότερο καιρό, πιθανόν νά νοιώθουν ά-

νησυχία γιά τήν επάρκεια τους στο ρόλο τους και νά μη νοιώθουν σιγουριά και αυτοπεποίθηση ός μορφές κύρους και σεβασμού στήν οικογένεια. Κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα, ή μεγαλύτερη άσπληρότητα και ο συχνότερος έλεγχος τών γυναικών τών ναυτικών, σέ σύγκριση μέ τίς γυναικές τών μη ναυτικών, μπορεί νά μαρτυρούν τίς προσπάθειες τών μοναχών μητέρων, συνειδητές ή άσυνειδητές, νά κρύνουν ή νά εξουδετερώσουν τά αισθήματα άνασφάλειας και ανεπάρκειας που, όπως είδαμε, είναι πιθανόν νά νοιώθουν. Όπως οι ίδιες οι μητέρες δηλώνουν (πρβ. συνεντεύξεις τής προέδρου τής ΠΕΣΑΕΝ), αίτια αυτών τών αισθημάτων άνασφάλειας και ανεπάρκειας είναι ή έλλειψη στοργής και ύποστήριξης που ή άπουσία του άντρα σημαίνει άνάμεσα στα άλλα γιά τή μοναχή μητέρα.

Στίς προσωπικές δηλώσεις τους οι μοναχές μητέρες μιλούν και γιά κάποια συμπτώματα άνησυχίας και νευρικότητας και γιά τάσεις άπομόνωσης και κλειστής οικογενειακής ζωής. Τέτοια στοιχεία δέν έδωσε τό Κριτήριο Συμπεριφοράς, όμως αυτά τά συμπτώματα είναι σύμφωνα μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών, που συζητήσαμε στο τρίτο κεφάλαιο τής έργασίας μας.

Ήπί πλέον, οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών παραδέχτηκαν στίς σχετικές έρωτήσεις ότι ή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα επηρεάζει τή συμπεριφορά τή δική τους και τών παιδιών. Βασική θέση τής έργασίας αυτής είναι ότι ή άπουσία του πατέρα επηρεάζει τό παιδί όχι μονάχα άμεσα άλλα και έμμεσα, διά μέσου δηλαδή τών επιδράσεων που άσκει στή συμπεριφορά τής μητέρας άπέναντι στο παιδί. Ήπιβεβαιώνοντας και στίς έλληνικές ναυτικές οικογένειες τίς επιδράσεις τής άπουσίας του πατέρα στην συμπεριφορά τής μητέρας, που παρατηρήθηκαν σέ άλλες παρόμοιες έρευνες μέ ναυτικές οικογένειες (Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Crain και Stamm, 1965· Marsella et al., 1974), ή μικρή έρευνα του Πειραιά άποτελεί μία προσπάθεια άνακάλυψης ενός από τούς τρόπους μέ τούς όποιους ή άπουσία του πατέρα άσκει τίς βλαβερές επιδράσεις της στήν ανάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού (βλ. Κοντογιώργος, 1977).

Βέβαια χρειάζεται πολλή έργασία, κυρίως έρευνητική, γιά νά έντοπιστούν όλοι οι δυνατόι τρόποι μέ τούς όποιους ή διά μέσου τών όποιων ή άπουσία του πατέρα άσκει τίς επιδράσεις της στήν ανάπτυξη τής προσωπικότητας του παιδιού. Στή σύγχρονη πυρηνική οικογένεια ή διαθεσιμότητα του πατέρα και ο βαθμός συμμετοχής του στήν άνατροφή τών παιδιών και στή φροντίδα του σπιτιού και τής οικογένειας φαίνονται νά είναι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τή λειτουργικότητα τής οικογένειας και τή συμπεριφορά τών μητέρων και τών παιδιών. Ο ρόλος του πατέρα στή σύγχρονη οικογένεια και κοινωνία φαίνεται νά ύφίσταται μεγάλες άλλαγές, άποακραυνόμενος από τό παραδοσιακό πρότυπο του «κουβαλιτή» ή του προστάτη. Μέ τήν αυξανόμενη έξοδο τών ναυτικών—και τών Έλληνιδών—στήν άγορά έργασιας, οι ρόλοι του πατέρα και τής μητέρας γίνονται συμπληρωματικοί και μία προσπάθεια όρισμού τους στις νέες συνθήκες οικογένειας και ζωής φαίνεται μία πολύ καλή περιοχή γιά συστηματική έρευνα και μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bach, C. (1946), «Father Fantasies and Father Typing in Father-separated Children», *Child Development*, 17, 63-80.
2. Biller, H.B. (1974), *Paternal Deprivation*. D.C.Heath.
3. Biller, H.B. and Bahm, R.M. (1971), «Father Absence, Perceived Maternal Behaviour and Masculinity of Self-concept among Junior High School Boys», *Developmental Psychology*, 4, 178-181.
4. Blanchard, R.W. and Biller, H.B. (1971), «Father Availability and Academic Performance among Third-grade Boys», *Developmental Psychology*, 4, 301-305.
5. Bowlby, J. (1951), *Maternal Care and Mental Health*. Geneva: W.H.O. Monograph No 2.
6. Clausen, J.A. (1966), «Family Structure, Socialization and Personality», in Hoffman, L.W. and Hoffman, M.L. (Eds), *Review of Child Development Research*, v.2, N.York: Russel Sage Foundation.
7. Crain, A.J. and Stamm, C.S. (1965), «Intermittent Absence of Fathers and Children's Perceptions of Parents», *Journal of Marriage and the Family*, 27, 344-377.
8. Έθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977), *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*.
9. Έφημ. Πρωινή Έλευθεροτυπία, 15.8.1979.
10. Ferri, E. and Robinson, H. (1976), *Coping Alone*. Slough: NFER.
11. Glasser, P. and Navarre, E. (1965), «Structural Problems of the One-Parent Family», *Journal of Social Issues*, 24, 98-109.
12. Gregory, I. (1965), «Introspective Data Following Childhood Loss of a Parent», *Archives of Gen. Psychiatry*, 13, 99-119.
13. Hetherington, E.M. (1972), «Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters», *Developmental Psychology*, 7, 313-326.
14. Hoffman, M. (1971), «Father Absence and Conscience Development», *Developmental Psychology*, 4, 400-406.
15. Kontogiorgos, V. (1977), *Parental Absence and Achievement among Greek Primary School Children*, MEd thesis, University of Dundee.
16. Kopf, K.E. (1970), «Family Variables and School Adjustment of Eighth Grade Father-Absent Boys», *The Family Coordinator*, 19, 145-150.
17. Landy, F., Rosenberg, B.G., and Sutton-Smith, B. (1969), «The Effects of Limited Father Absence on Cognitive Development», *Child Development*, 40, 941-944.
18. Lynn, D. (1974), *The Father: His Role in Child Development*. California: Brooks/Cole Publishing Company.
19. Lynn, D., and Sawrey, W.L. (1959), «The Effects of Father Absence on Norwegian Boys and Girls», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 258-262.
20. Marsden, D. (1969), *Mothers alone*. London: Penguin Press.
21. Marsella, A.J., Dubanoski, R.A., and Mohs, K. (1974), «The Effects of Father Presence and Absence upon Maternal Attitudes», *Journal of Genetic Psychology*, 125, 257-263.
22. McCord, J., McCord, W., and Thurber, E. (1962), «Some Effects of Paternal Absence on Male Children», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64, 361-369.
23. Meerloo, J. (1956), «The Father Cuts the Cord: The Role of the Father as Initial Transference Figure», *American Journal of Psychotherapy*, 10, 471-480.
24. Nash, J. (1965), «The Father in Contemporary Culture and Current Psychological Literature», *Child Development*, 36, 261-297.
25. Pringle, M.Kellmer (1971), *Deprivation and Education*. London: Longman.
26. Pringle, M.Kellmer (1974), *The Needs of Children*. London: Hutchinson and Co.
27. Santrock, J.W. (1972), «Relation of Type and Onset of Father Absence to Cognitive Development», *Child Development* 43, 455-469.
28. Schaefer, E.S., and Bell, R.Q. (1958), «Development of a Parental Attitude Research Instruments», *Child Development*, 29, 339-361.
29. Start, A. and Start, K.B. (1974), «The Relation between Birth Order and Effort or Conscientiousness among Primary School Children», *Research in Education*, 12, 1-8.
30. Stoltz, L.M. et al. (1954), *Father Relations of War-born Children*. Stanford: Stanford University Press.
31. Sutton-Smith, B., Rosenberg, B.G., and Landy, F. (1968), «Father Absence Effects in Families of Different Sibling Compositions», *Child Development*, 39, 1213-1221.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΓΟΝΕΩΝ (PARI)
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ
«ΠΩΣ ΒΛΕΠΩ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ»

Διαβάστε κάθε μία από τις παρακάτω προτάσεις και κλείστε σε ένα κύκλο το Σ αν συμφωνείτε απόλυτα, το σ αν συμφωνείτε (άπλως), το Δ αν διαφωνείτε απόλυτα, ή το δ αν διαφωνείτε (άπλως). Δεν υπάρχουν σωστές και εσφαλμένες απαντήσεις, γι' αυτό απαντήστε σύμφωνα με τη γνώμη σας. Πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις. Πολλές από τις προτάσεις ίσως φαίνονται βίαιες, χρειάζονται όμως δίες, γιά να διαπιστώσουμε έστω και ελάχιστες διαφορές γνώμης.

	Συμφωνώ		Διαφωνώ			Συμφωνώ		Διαφωνώ	
1. Τά παιδιά μπορούν να διαφωνούν με τους γονείς τους αν νομίζουν ότι οι γνώμες τους είναι καλύτερες.	Σ	σ	Δ	δ					
2. Η καλή μητέρα πρέπει να προστατεύει τό παιδί της από τις μικρές δυσκολίες της ζωής.	Σ	σ	Δ	δ					
3. Τό σπίτι είναι τό μόνο πού ενδιαφέρει τήν καλή μητέρα.	Σ	σ	Δ	δ					
4. Μερικά παιδιά είναι τόσο ζωηρά, πού πρέπει να μάθουν να φοβούνται τους μεγάλους γιά τό καλό τους.	Σ	σ	Δ	δ					
5. Τά παιδιά πρέπει να καταλάβουν πόσα άπαρνούνται οι γονείς τους γι' αυτά.	Σ	σ	Δ	δ					
6. Η μητέρα πρέπει να κρατάει σφιχτά τό μωρό όταν τού κάνει μπάνιο, γιατί σε στιγμή άπροσεξίας μπορεί να τής γλιστρήσει τό μωρό.	Σ	σ	Δ	δ					
7. Οι άνθρώποι πού νομίζουν ότι μπορεί να μην υπάρχουν διαφωνίες στό γάμο άπλως δέν γνωρίζουν τήν πραγματικότητα.	Σ	σ	Δ	δ					
8. Τό παιδί θά νοιώθει άργότερα εδνω- μόνστην γιά τήν άσθηρή άνατροφή τών γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ					
9. Τά παιδιά παίζουν στα νεύρα κάθε γυναίκα πού άναγκάζεται να μένει όλη μέρα μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ					

επιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
10. Είναι καλό για το παιδί να μην αρχίσει να αναρωτιέται αν οι ιδέες της μητέρας του είναι σωστές.	Σ	σ	Δ	δ	
11. Περισσότεροι γονείς θα 'πρεπε να μαθαίνουν τα παιδιά τους να τους υπακούουν άσυζητητά.	Σ	σ	Δ	δ	
12. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να αποφεύγουν να μαλώνουν διτιμήποτε κι αν συμβαίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
13. Ένα από τα χειρότερα πράγματα γύρω από τη φροντίδα του σπιτιού είναι ότι η γυναίκα αισθάνεται πως δεν μπορεί να βγει έξω.	Σ	σ	Δ	δ	
14. Οι γονείς πρέπει μερικές φορές να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των παιδιών τους, αντί να απαιτούν πάντοτε τα παιδιά τους να προσαρμόζονται στις δικές τους απαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
15. Υπάρχουν τόσα πολλά πράγματα που πρέπει να μάθει ένα παιδί στη ζωή, ώστε δεν δικαιολογείται να κάθεται.	Σ	σ	Δ	δ	
16. Αν αφήσουμε τα παιδιά να συζητήσουν για τα προβλήματά τους, τελειώνουν με πιο πολλά παράπονα.	Σ	σ	Δ	δ	
17. Οι μητέρες θα έκαναν το καθήκον τους προς τα παιδιά καλύτερα, αν οι πατέρες ήταν πιο ευγενικοί.	Σ	σ	Δ	δ	
18. Πρέπει να προστατεύουμε το μικρό παιδί να μην ακούει για σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
19. Αν η μητέρα δεν παίρνει πρωτοβουλίες και δεν βάζει κανόνες στο σπίτι, τα παιδιά και ο πατέρας θα έχουν δυσκολίες που δεν θα έπρεπε.	Σ	σ	Δ	δ	
20. Η μητέρα έχει καθήκον να γνωρίζει κάθε τι που σκέπτονται τα παιδιά της.	Σ	σ	Δ	δ	
21. Τα παιδιά θα συμπεριφέρονταν καλύτερα και θα ήταν ευτυχέστερα, αν οι γονείς έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον για τα θέματα που τα απασχολούν.	Σ	σ	Δ	δ	
22. Τα περισσότερα μικρά μαθαίνουν να μη λερώνονται πάνω τους γύρω στην ηλικία των 15 μηνών.	Σ	σ	Δ	δ	
23. Δεν υπάρχει χειρότερο για τη νεαρή μητέρα από το να είναι μόνη της στις πρώτες εμπειρίες με το μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
24. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται να τὸ λένε στους γονείς τους, όταν νομίζουν ότι οι οικογενειακοί κανόνες είναι παράλογοι.	Σ	σ	Δ	δ	
25. Η μητέρα πρέπει να κάνει το πᾶν για να αποφεύγει κάθε απογοήτευση του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
26. Οι γυναίκες που θέλουν πολλά πάρτυ σπάνια γίνονται καλές μητέρες.	Σ	σ	Δ	δ	
27. Είναι συχνά αναγκαίο να απομακρύνεις την κακή πράξη από το παιδί πριν την εκτελέσει.	Σ	σ	Δ	δ	
28. Η μητέρα πρέπει να είναι διαθεσιμὴ να ἀπαρνηθῆί τη δική της ευτυχία για τὴν ευτυχία του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
29. Όλες οι νέες μητέρες φοβούνται για τὴν ἀδεξιότητά τους, όταν κρατᾶνε και περιποιούνται ἕνα μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
30. Μερικές φορές ἡ γυναίκα πρέπει να υπενθυμίζει σφάλματα του ἄντρα της για να ἀποκτήσει τὸ δικαίωμά της.	Σ	σ	Δ	δ	
31. Ἡ ἀσθηρὴ πειθαρχία διαμορφώνει καλὸ και ἰσχυρὸ χαρακτήρα.	Σ	σ	Δ	δ	
32. Πολύ συχνά οι μητέρες αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ὑποφέρουν περισσότερο τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
33. Ὁ γονιὸς δὲν πρέπει ποτὲ να φανερω- νεται ότι σφάλλει στὰ μάτια τὸν παι- διών.	Σ	σ	Δ	δ	
34. Το παιδί πρέπει να μάθει να σέβεται τὸν γονεὶο του περισσότερο ἀπὸ δ- λους τὸς ἄλλους ἐνηλικες.	Σ	σ	Δ	δ	
35. Το παιδί πρέπει να μάθει να πηγαίνει πάντοτε στους γονεὶο του ἢ τὸς δα- σκάλους του παρά να τσακώνεται, ὅ- ταν ἔχει διαφορὲς με ἄλλα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
36. Τὸ να ἀναγκάζεται να μείνει ὁλοένα στὸ σπίτι με τὰ παιδιά δημιουργεῖ στὴ μητέρα τὴν ἀίσθησι ότι τὴς ἔχουν κο- πεῖ τὰ φτερά.	Σ	σ	Δ	δ	
37. Οι γονεὶο πρέπει να κερδίσουν τὸ σε- βασμὸ τὸν παιδιών τους με τὴ συμπε- ριφορὰ τους.	Σ	σ	Δ	δ	
38. Τα παιδιά πὸν δὲν προσπαθοῦν πολὺ για ἐπιτυχία θὰ νοιώθουν ἀργότερα ότι ἔχουν χάσει πολλά πράγματα.	Σ	σ	Δ	δ	
39. Οι γονεὶο που ἀρχίζουν να μιλάνε στὸ παιδί για τὴς δυσκολίες του δὲν κατα- λαβαίνουν ότι μερικές φορές εἶναι προτιμότερο νὰ τὸ ἀφήνουν μόνο του.	Σ	σ	Δ	δ	
40. Οι ἄντρες θὰ μπορούσαν νὰ συνεισφέ- ρουν στὸ σπίτι, ἂν ἦταν λιγότερο ἐγωιστές.	Σ	σ	Δ	δ	
41. Είναι πολὺ σημαντικό να μὴν ἀφήνου- με μικρὰ ἄγρια και κορίτσια να βλέ- πουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο γυμνά.	Σ	σ	Δ	δ	
42. Τα παιδιά και ὁ πατέρας εἶναι καλῶτε- ρα, όταν λύνει μόνη της ἡ μητέρα τὰ περισσότερα προβλήματα, όταν αισθάν- εται ότι εἶναι ἀρκετὰ δυνατή.	Σ	σ	Δ	δ	
43. Το παιδί δὲν πρέπει να κρατᾶει μυστι- κὰ ἀπὸ τὸς γονεὶο του.	Σ	σ	Δ	δ	
44. Τὸ να γελᾶς με τὰ ἀστεῖα τὸν παιδιών και νὰ τὸς λές ἀστεῖα κάνει τὰ πράγ- ματα πολὺ πιο εὐκόλα.	Σ	σ	Δ	δ	
45. Ὅσο πιο γρήγορα μαθαίνει τὸ παιδί νὰ περπατᾶει, τόσο πιο καλὰ ἐκπα- δεύεται.	Σ	σ	Δ	δ	
46. Δὲν εἶναι δίκαιο για τὴ γυναίκα νὰ φέρει ὅλο τὸ βάρος τὴς ἀνταρσῆς τὸν παιδιών.	Σ	σ	Δ	δ	
47. Τὸ παιδί ἔχει δικαίωμα νὰ ἔχει τὴ γνώμη του και πρέπει νὰ τὸ ἀφήνουμε νὰ τὴν ἐκφράζει.	Σ	σ	Δ	δ	
48. Τὸ παιδί πρέπει νὰ προστατευτὸ ἀπὸ δουλειές που μπορεί νὰ εἶναι πολὺ σκληρές γι' αὐτό.	Σ	σ	Δ	δ	
49. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ διαλέξει ἀνάμε- σα ἕνα νοικοκυρεμένο σπίτι ἢ σὲ βόλτες στὴς γειτόνισσες και τὶς φίλες.	Σ	σ	Δ	δ	
50. Ὁ συντεὸς γονιὸς θὰ διδάξει στὸ παι- διὸ του ποῖοι εἶναι τὸ ἀφεντικὸ στὸ σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
51. Ἐλάχιστες γυναίκες δέχονται τὴν εὐ- γνομοσύνη που δικαιοῦνται για ὅσα ἔ- χουν κάνει για τὰ παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
52. Οι μητέρες δὲν σταματᾶνε νὰ κατηγο- ροῦν τὸν ἑαυτὸ τους, ἂν τὰ παιδιά τους χτυπήσουν σ' ἕνα ἀτύχημα.	Σ	σ	Δ	δ	
53. Στὸ ἀντρώπου υπάρχουν πάντα δια- φορὲς που προκαλοῦν ἔκνευρισμὸ και ὀδηγοῦν σὲ διαφορίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο ἀγαποῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλ- λο.	Σ	σ	Δ	δ	
54. Τα παιδιά που μεγαλοῦνουν με κανὸ- νες ἀσθηρῆς πειθαρχίας θὰ γίνουν ὀι καλῶτεροι ἐνηλικες.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
55. Σπάνια μιά μητέρα μπορεί νά εἶναι ἤ- ρημη καὶ γλυκιά μέ τά παιδιά της ὅλη μέρα.	Σ	σ	Δ	δ	
56. Τά παιδιά δέν πρέπει ποτέ νά μαθαί- νουν ἔξω ἀπό τό σπίτι πράγματα πού τά κάνουν νά ἀμφιβάλουν γιά τίς ιδέες τῶν γονιῶν τους.	Σ	σ	Δ	δ	
57. Τό παιδί σύντομα μαθαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη σωφροσύνη ἀπ' αὐτή τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
58. Δέν ὑπάρχει πραγματική δικαιολογία γιά τό παιδί πού χτυπάει ἄλλο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
59. Οἱ περισσότερες νεαρές μητέρες πε- ρισσότερο ἀπό ὁποῖδήποτε ἄλλο ἔνο- χλοῦνται μέ τή σκέψη ὅτι κλείνονται στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
60. Δέν εἶναι δίκαιο νά ζητᾶμε ἀπό τά παιδιά νά κάνουν τόσο συχνά συμβι- βασμούς καὶ προσαρμογές.	Σ	σ	Δ	δ	
61. Οἱ γονεῖς ὀφείλουν νά διδάξουν στά παιδιά τους ὅτι ὁ μόνος τρόπος νά πά- ναι μπροστά εἶναι νά ἐργάζονται καὶ νά μὴ σπαταλοῦν τό χρόνο τους.	Σ	σ	Δ	δ	
62. Ἄν δέν προσέξουμε ἀπό τήν ἀρχή, τά παιδιά γίνονται ἐνοχλητικά μέ τίς μι- κρές τους ἰδιοτροπίες.	Σ	σ	Δ	δ	
63. Τό ὅτι ἡ μητέρα δέν τά καταφέρνει καλά μέ τά παιδιά μπορεί νά ὀφείλεται στό ὅτι ὁ πατέρας δέν παίζει τό ρόλο του στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
64. Τά παιδιά πού παίρνουν μέρος σέ παι- γνίδια ἐξέ κάνουν σεξουαλικά ἐγκλη- ματα ὅταν μεγαλώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
65. Ἡ μητέρα ξέρει τί γίνεται στοῦ σπι- τι καὶ αὐτή πρέπει νά ἔχει τό κομμάτι του στοῦ σπιτοῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
66. Ὁ γονεῖς πού ἐνδιαφέρεται γιά τό παι- δί του πρέπει πάντα νά προσπαθεῖ νά μαθαίνει ἄλλες τίς σκέψεις του.	Σ	σ	Δ	δ	
67. Οἱ γονεῖς πού θέλουν ν' ἀκούνε γιά τά πάρτυ καὶ τή διασκέδαση τῶν παιδιῶν τους τά βροηθᾶνε νά μεγαλώσουν σο- στά.	Σ	σ	Δ	δ	
68. Ὅσο πῶ γρηγορά ἀνεξαρτητοποιεῖται τό παιδί ἀπό τούς συναισθηματικούς δε- σμούς μέ τούς γονεῖς του, τόσο καλύτε- ρα θά λύνει τά προβλήματά του.	Σ	σ	Δ	δ	
69. Μιά σωστή γυναίκα θά κάνει διτῆ- ποτε γιά νά μὴν εἶναι μόνη της πρὶν καὶ μετά τή γέννηση τοῦ μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
70. Οἱ γνῶμες τοῦ παιδιοῦ πρέπει νά λαμ- βάνονται σοβαρά ὅπ' ὄψη ὅταν παίρ- νονται οικογενειακές ἀποφάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
71. Οἱ γονεῖς πρέπει νά προσέχουν, νά μὴν ἐκτίθενται τά παιδιά τους σέ δύ- σκολες καταστάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
72. Πάρα πολλές γυναίκες ξεχνοῦν ὅτι ἡ θέση τῆς μητέρας εἶναι στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
73. Τά παιδιά χρειάζονται λίγη ἀπό τή φυ- σική τους «μικρότητα» πού τούς τὴν στεροῦν ὀι μεγάλοι.	Σ	σ	Δ	δ	
74. Τά παιδιά πρέπει νά σκέπτονται καὶ νά ἀντισηχοῦν περισσότερο γιά τή μητέρα τους πού τόσο ὑποφέρει γι' αὐτά.	Σ	σ	Δ	δ	
75. Οἱ περισσότερες μητέρες φοβοῦνται ὅ- ταν κρατᾶν τό μωρό τους, μήπως τό πληγώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
76. Ὑπάρχουν ὀρισμένα ζητήματα πού δέν τακτοποιοῦνται μέ μιά ἥλια συζή- τηση.	Σ	σ	Δ	δ	
77. Τά περισσότερα παιδιά χρειάζονται πε- ρισσότερη παιχαρία ἀπό ὅση ἔχουν.	Σ	σ	Δ	δ	
78. Τό μέγιστο τῶν παιδιῶν εἶναι πολὺ κουραστική δουλειά καὶ τοακίζει τά νεύρα.	Σ	σ	Δ	δ	
79. Τό παιδί δέν πρέπει νά ἀμισθιβεῖ τό κύρος τῆς γνώμης τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
80. Οἱ γονεῖς δικαιούνται τὸν μεγαλύτερο σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση ἀπὸ τά παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
81. Τά παιδιά δέν πρέπει νά ἐνθαρρύνον- ται νά παλεύουν, γιατί μπορεί νά χτυ- πήσουν ἢ νά ἔχουν φασαρίες.	Σ	σ	Δ	δ	
82. Ἐνα ἀπὸ τά ἀσχημα πού ἔχει τό μεγάλ- ωμα τῶν παιδιῶν εἶναι ὅτι δέν σοῦ μένει καιρὸς νά κάνεις ὅ,τι θέλεις.	Σ	σ	Δ	δ	
83. Οἱ γονεῖς πρέπει νά βλέπουν τά παιδιά τους σὰν ἴσους, ὅσο εἶναι δυνατὸ.	Σ	σ	Δ	δ	
84. Τό παιδί πού πάντοτε κάνει κάτι πρέ- πει κατὰ πάσα πιθανότητα νά εἶναι εὐ- τυχισμένο.	Σ	σ	Δ	δ	
85. Ἄν ἓνα παιδί ἔχει «νευράκια», εἶναι καλύτερα νά τὰ ἀφήσεις νά περάσουν ἀπαρτήρητα.	Σ	σ	Δ	δ	
86. Ἄν οἱ μητέρες μπορούσαν νά πραγμα- τοποιήσουν τίς ἐπιθυμίες τους πολὺ συχνά, θά ζητούσαν περισσότερο κα- τανόηση ἀπὸ τούς ἄνδρες τους.	Σ	σ	Δ	δ	
87. Τό σέξ εἶναι ἐνα ἀπὸ τά δυσκολότερα προβλήματα πού συζητᾶει κανεὶς μέ τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
88. Ὅλη ἡ οἰκογένεια εἶναι μιά γὰρά, ὅ- ταν ἡ μητέρα ἀναλάβει τὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
89. Ἡ μητέρα ἔχει δικαίωμα νά γνωρίζει ὁποῖδήποτε συμβαίνει στὴ ζωὴ τοῦ παι- διοῦ της, γιατί τό παιδί της εἶναι μέ- ρος ἀπ' αὐτήν.	Σ	σ	Δ	δ	
90. Ἐάν οἱ γονεῖς ἔκαναν ἀστέια μέ τά παιδιά τους, τά παιδιά θά ἦταν πῶ πρόθυμα νά ἀκούνε τίς συμβουλές τους.	Σ	σ	Δ	δ	
91. Ἡ μητέρα πρέπει νά κάνει προσπάθεια νά μαθαίνει τό παιδί της σέ ὅσο τό δυ- ναντὸν μικρότερη ἡλικία νά μὴ λερῶνε- ται πάνω του.	Σ	σ	Δ	δ	
92. Οἱ περισσότερες μητέρες χρειάζονται περισσότερο χρόνο ἀπὸ ὅσο συνήθως ἔχουν γιά νά ἀναπαύονται στό σπίτι μετὰ τὴ γέννηση ἑνὸς μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
93. Ὅταν ἓνα παιδί βρισκόται σέ δυσκο- λία, πρέπει νά ξέρει ὅτι δέν θά τιμο- ρηθεῖ, ἀν μιλῆσει γι' αὐτὸ στοὺς γο- νεῖς του.	Σ	σ	Δ	δ	
94. Πρέπει νά κρατᾶμε μακριὰ τά παιδιά ἀπὸ τίς σκληρές δουλειές πού ὑπάρχει φόβος νά τὰ ἀποβαρύνουν.	Σ	σ	Δ	δ	
95. Ἡ καλὴ μητέρα μπορεί νά βρεῖ ἀρκε- τὴ κοινωνική ζωὴ μέσα στὴν οἰκογέ- νεια.	Σ	σ	Δ	δ	
96. Μερικὲς φορές εἶναι ἀπαραίτητο γιά τούς γονεῖς νά ἐρῶνουν σέ ἀντίθεση μέ τὴ θέληση τοῦ παιδιοῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
97. Οἱ μητέρες θυσιάζουν σχεδὸν κάθε διασκέδαση τους γιά τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
98. Ὁ μεγαλύτερος φόβος τῆς μητέρας εἶ- ναι ὅτι σέ μιά στιγμή ἀφηρημάδας μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι κακὸ στό παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
99. Εἶναι φυσικό γιά δύο ἄνδρους πού ἔχουν τίς δικές τους ιδέες, νά ἔχουν διαφορές ὅταν παντρευοῦνται.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
100. Τά παιδιά είναι στην πραγματικότητα πῶς εὐτυχισμένα κάτω ἀπό αὐστηρή παιθαρχία.	Σ	σ	Δ	δ	
101. Είναι φυσικό γιά μιὰ μητέρα νά χάνει τήν ψυχραμία τῆς καί νά ἐκνευρίζεται, ὅταν τὸ παιδί είναι ἐγωιστῆς καί ὀλο ἀπαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
102. Δέν ὑπάρχει τίποτε χειρότερο ἀπὸ τὸ νά ἀφήνεις ἕνα παιδί νά ἀκούει σχόλια σέ βάρος τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
103. Ἡ ὑπακοή στούς γονεῖς είναι πρὶν ἀπὸ ὅλα τ' ἄλλα.	Σ	σ	Δ	δ	
104. Οἱ περισσότεροι γονεῖς προτιμοῦν ἕνα ἥσυχος ἀπὸ ἕνα καυγατζίδικο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
105. Ἡ νεαρή μητέρα αισθάνεται καταπιεσμένη, ἐπειδὴ ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα πού θέλει νά κάνει ὅσο είναι νέα.	Σ	σ	Δ	δ	
106. Δέν ὑπάρχει καμιά ἰδιαίτερη δικαιολογία, γιὰτὶ οἱ γονεῖς νά μποροῦν νά κάνουν ὅ,τι θέλουν καί νά μή μποροῦν καί τὰ παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
107. Ὅσο πῶς γρήγορα μαθαίνει τὸ παιδί ὅτι ἕνα χαμένο λεπτὸ χάνεται γιά πάντα, τόσο καλύτερο θά γίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
108. Τὸ ἄσχημο μὲ τὸ νά δίνεις προσοχή στὰ προβλήματα τῶν παιδιῶν είναι ὅτι τὰ παιδιά δημιουργοῦν ἀρκετές ἱστορίες, γιά νά ἀσχολεῖσαι μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ	
109. Ἐλάχιστοι ἄντρες ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ μητέρα χρειάζεται καί διασκέδαση στή ζωή.	Σ	σ	Δ	δ	
110. Συνήθως καί δέν πάει καλά μ' ἕνα παιδί πού κάνει πολλές ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ τὸ σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
111. Ἡ παντρεμένη γυναίκα γνωρίζει ὅτι θά πρέπει νά ἀναλάβει εὐθύνη σέ θέματα τῆς οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
112. Είναι καθήκον τῆς μητέρας νά είναι σίγουρη ὅτι γνωρίζει τίς πῶς βαθεῖς σκέψεις τοῦ παιδιοῦ τῆς.	Σ	σ	Δ	δ	
113. Τά παιδιά αισθάνονται πῶς κοντά σου καί μιλᾶνε ἐυκολότερα, ὅταν κάνεις δουλειές μαζί τους ἀπὸ κοινού.	Σ	σ	Δ	δ	
114. Τὸ παιδί πρέπει νά ἀπογαλακτίζεται ἀπὸ τὸ μητρικό γάλα ἢ τὸ μπιμπερό ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα.	Σ	σ	Δ	δ	
115. Ἡ φροντίδα τοῦ παιδιοῦ είναι καί πού καμιά μητέρα δέν περιμένουμε νά κάνει ἐντελῶς μόνη τῆς.	Σ	σ	Δ	δ	

ΠΑΡΑΚΑΛῶ ΑΠΑΝΤΗΣΤΕ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΚΑΤῶ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ἡλικία (σέ χρόνια) α. Δικιά σας..... β. Τοῦ συζύγου.....
 2. Πόσα χρόνια ἔχετε παντρευμένοι;.....
 3. Πόσα παιδιά ἔχετε;..... Τί ηλικία ἔχουν (σέ χρόνια).....
 4. Πόσα χρόνια πῆγατε σχολεῖο (δημοτικό, γυμνάσιο κτλ.) συνολικά.....
 5. Ἐπάγγελμα: α. Τοῦ συζύγου..... β. Δικό σας.....
 6. Ἐπουσιάζει συχνά ὁ σύζυγος γιά ἐπαγγελματικούς λόγους;..... (ὑπογραμμίστε ΝΑΙ – ΟΧΙ). Ἐν ΟΧΙ, ἄπουσιάζει παλαιότερα; (ΝΑΙ–ΟΧΙ)
 7. Τώρα ἄπουσιάζει; (ΝΑΙ–ΟΧΙ). Πόσο καιρὸ (σέ μέρες ἢ μῆνες).....
 8. Ἐν είναι ναυτικός, πόσο λείπει συνήθως καί πόσο μένει στὸ σπίτι (μέρες ἢ μῆνες); Λείπει συνήθως..... μένει σπίτι.....
 9. Μένει κανένα ἄλλος μαζί σας; (ΝΑΙ–ΟΧΙ) Ποιός;.....
 10. Ἡ συχνή ἄπουσία τοῦ συζύγου ἐπηρεάζει τῆ συμπεριφορά σας;.....
 11. Τά παιδιά ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ἄπουσία/παρουσία τοῦ πατέρα;.....
 12. Παρατηρεῖτε διαφορὲς στή συμπεριφορά τους;.....
- *Ὀνοματεπώνυμο (ἂν θέλετε)..... ἡμερομηνία.....